

VILNIAUS UNIVERSITETAS
FILOSOFIJOS FAKULTETAS
PSICHOLOGIJOS INSTITUTAS

Karolina Palionytė

Paauglių teisinės ir ekonominės socializacijos ypatumai

Magistro darbas

Teisės psichologijos studijų programa

Darbo vadovas: prof. dr. Gintautas Valickas

Vilnius, 2019

TURINYS	
SANTRAUKA	3
SUMMARY	4
SĄVOKŲ ŽODYNAS	5
PRATARMĖ	6
ĮVADAS.....	8
1. SOCIALIZACIJOS SAMPRATA	8
2. TEISINĖ SOCIALIZACIJA.....	9
1.1. J. Piaget kognityvinės raidos ir L. Kohlberg`o moralės raidos teorijos kaip teisinės socializacijos pagrindas	12
3. EKONOMINĖ SOCIALIZACIJA	15
3.1. Vartotojų socializacija	15
3.2. Finansinė socializacija.....	17
3.3. Mokesčių socializacija.....	20
4. TEISINĖ IR EKONOMINĖ SOCIALIZACIJA PAAUGLYSTĖS LAIKOTARPIU	23
4.1. Teisinė ir ekonominė socializacija paauglystės laikotarpiu	23
4.2. Teisinės ir ekonominės socializacijos lyčių skirtumai.....	27
5. TYRIMO METODIKA	31
5.1. Tyrimo eiga.....	34
5.2. Tyrimo dalyviai.....	34
6. TYRIMO REZULTATAI	35
6.1. Duomenų analizė.....	35
6.2. Rezultatai.....	35
REZULTATŲ APTARIMAS.....	38
TYRIMO RIBOTUMAI IR REKOMENDACIJOS ATEITIES TYRIMAMS	42
IŠVADOS	43
LITERATŪROS SĄRAŠAS	44

SANTRAUKA

Šešėlinė ekonomika yra viena iš problemų, su kuria susiduria kiekviena valstybė. Mokesčių nemokėjimas yra finansinis nusikaltimas, susijęs su teisine ir ekonomine socializacija. Paauglystės laikotarpiu daugėja patirties, keičiasi suvokimas apie teisėsaugos institucijas, jų veiklą. Paaugliai po truputį integruodamiesi į suaugusiųjų pasaulį perima įsitikinimus, požiūrį, žinias ir vertybes, kurios susiję su jų ekonominiu elgesiu suaugusiojo amžiuje. Siekiant paskatinti asmenis mokėti mokesčius, visų pirma, yra svarbu išsiaiškinti paauglių požiūrį į mokesčius ir pasirengimą juos mokėti. Taigi tyrimo tikslas – nustatyti paauglių požiūrį ir pasirengimą mokėti mokesčius. Kadangi egzistuoja didelis skirtumas tarp vyrų ir moterų nusikalstamų veikų, todėl yra svarbu analizuoti lyčių skirtumus teisinės ir ekonominės socializacijos metu. Atliktame tyrime dalyvavo 526 berniukai ir 701 mergaitė ($N = 1226$), kurių amžius buvo nuo 11 – 18 metų ($M = 14,3$; $SD = 1,99$). Tyrimo rezultatai parodė, kad tėvai yra pagrindinis informacijos šaltinis paaugliams, iš kurio jie sužino apie mokesčius. Taip pat tyrimas atskleidė, kad egzistuoja lyčių skirtumai vertinant mokesčių sistemos teisingumą. Vaikinai mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei merginos. Lyčių skirtumų skirtumų dėl pasirengimo mokėti mokesčius nebuvo rasta. Taip pat nesiskiria vaikinų ir merginų supratimas apie mokesčių mokėjimo privalomumą.

Raktiniai žodžiai: teisinė socializacija, ekonominė socializacija, mokesčiai.

Peculiarities of Legal and Economical Socialization of Adolescents

SUMMARY

The shadow economy is one of all problems faced by each state. Non-payment of taxes is a financial crime, which is linked to legal or/and economic socialization. During a teenage years wide-ranging experience is growing, perceptions of law enforcement institutions and their activities are changing. Teenagers integrate gradually into the adult world with the beliefs, attitudes, knowledge and values, associated with their economic behavior in the adult world. In order to encourage all people to pay taxes, it is first and fore most important to find out the adolescent attitudes towards taxes and their willingness to pay. So the purpose of the study is to determine the attitude and willingness of the teenagers to pay taxes. Since there is a huge difference between men and women in criminal acts, it is important to analyze gender differences during legal and economic socialization. The study involved 526 boys and 701 girls ($N = 1226$) aged 11 to 18 years old ($M = 14,3$; $SD = 1,99$). The results of the study showed that parents are the main source of information for teenagers from whom they learn about taxes. The study also revealed gender differences in the assessment of the fairness of the tax system and the willingness to pay taxes. Men are more likely to pay taxes than girls. Also, guys, more than girls, are ready to pay taxes. There were no gender differences in reporting on tax evasion. There is no difference between the awareness of boys and girls about the compulsory nature of tax payments.

Keywords: Legal Socialization, Economical Socialization, Taxes.

SAVOKŲ ŽODYNAS

Teisinė socializacija (angl. *Legal Socialization*) - tai procesas, kurio metu asmuo įgyja įsitikinimus apie įstatymus, teises institucijas ir jų atstovus (Piquero et al., 2005)

Ekonominė socializacija (angl. *Economic Socialization*) – tai asmens žinių, terminologijos, įgūdžių, elgesio, nuomonės, požiūrio, vertybių apie ekonominę aplinką, įgijimas (Roland – Levy, 2004 cit. pagal Trzcinska, Goszczyńska, 2015).

Finansinė socializacija (angl. *Financial Socialization*) - tai procesas, kurio metu įgyjama žinių apie pinigus, jų įgyjimą, valdymą ir įgūdžių tobulinimą finansų srityje, pavyzdžiui, sudarant biudžetą, taupant, naudojant kreditines korteles (Bowen, 2002; Solheim, Zuiker, Levchenko, 2011).

Vartotojų socializacija (angl. *Consumer Socialization*) – tai procesas, kuomet įgyjama įgūdžių ir žinių apie vartojimo modelius (Shobri et al., 2012).

Mokesčių socializacija (angl. *Tax Socialization*) – tai žinių ir supratimo, apie mokesčius bei mokestinius įstatymus, įgyjimas (Savitri, Musfiaily, 2016).

Teisinis samprotavimas (angl. *Legal Reasoning*) – įstatymų ir normų, kaip tinkamų visuomenėje, vertinimas (Cohn et al., 2010).

Finansinis raštingumas (angl. *Financial Literacy*) - kaip žinios ir supratimas apie sąvokas, susijusias su finansais, taip pat įgūdžiai, motyvacija ir pasitikėjimas savimi taikant žinias ir supratimą, priimant finansinius sprendimus, siekiant pagerinti savo ir kitų asmenų ekonominę gerovę (Amagir et al., 2018).

Mokesčių moralė (angl. *Tax Morale*) – tai pasirengimas mokėti mokesčius (Alm, 1991).

PRATARMĖ

Mokestis – tai mokesčių įstatyme mokesčių mokėtojai nustatyta pinigine prievole valstybei (Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymas, 2004). Visų valstybių ekonominis pagrindas yra sudarytas iš renkamų mokesčių ir turimo turto. Deja, susiduriama su viena iš didžiausių problemų - vengimu mokėti mokesčius. Pagrindinė mokesčių administravimo funkcija Lietuvoje tenka Valstybinei mokesčių inspekcijai, tačiau mokesčių nemokėjimas yra nusikaltimas, todėl su tuo yra susiję įvairios šalies teisėsaugos institucijos – policija, teismai, Finansinių nusikaltimų tyrimų tarnyba ir kt. Ekonominės socializacijos metu asmuo įgyja žinių ir įgūdžių, susijusių su jų finansiniu elgesiu (Alhabeeb, 2002). Labai svarbu, kad šio proceso metu būtų perimamas teigiamas požiūris, žinios ir įgūdžiai, kurie neskatinėtų priimti netinkamų, įstatymus pažeidžiančių sprendimų. Ekonominė socializacija yra glaudžiai susijusi su teisine socializacija, kuomet kalbama apie mokestinių įstatymų laikymąsi.

Priklausomai nuo asmens patirties, asmuo arba pripažins teisinių institucijų veiklą bei ją vykdančius asmenis kaip teisėtus, arba nepripažins, o tai susiję su įsitraukimu į nusikalstamą elgesį. Socialinę tvarką yra lengviau įgyvendinti, kuomet žmonės priima ir laikosi įstatymų. Taigi pagrindinis klausimas yra kaip paskatinti žmones savanoriškai laikytis egzistuojančių įstatymų ir taisyklių? Egzistuoja požiūris, kad valstybės piliečiai turėtų laikytis įstatymų ne dėl prieš juos naudojamos jėgos ar prievartos, o dėl to, kad jie jaučia, jog turi pareigą tai daryti. Siekiant, kad asmuo norėtų laikytis įstatymų ir taisyklių, svarbu tai pradėti formuoti vaikystės ir paauglystės laikotarpiu (Trinkner, Tyler, 2016). Vertybės ir požiūris į įstatymus yra įgyjamas teisinės socializacijos proceso metu, kai jauni asmenys plėtoja savo suvokimą ir įsitikinimus apie įstatymus, taisykles, institucijas ir jų veiklą (Trinkner, Cohn, 2014). Kiekvienas socializacijos etapas yra susijęs su ir su kognityvine raida, kuomet jau turimos kognityvinės schemos tampa sudėtingesnėmis dėl įgytų naujų schemų. Taigi vaikų ir paauglių suvokimas apie įstatymus, taisykles, institucijas ir jų atstovus formuojasi vaikystėje ir paauglystėje bei yra susiję su jų elgesiu suaugusiųjų amžiuje. Teisinė socializacija apima įsitikinimus ir patirtį, sukauptą įvairiuose socialiniuose kontekstuose, sąveikaujant su teisine ar kita socialinės kontrolės institucija. Ši sąveika formuoja jų suvokimą apie individo ir visuomenės santykius. Tai susiję ir su visuomenės narių bei valdžios institucijų susitarimu dėl įstatymų ir taisyklių, elgesio su tais nariais, kurie pažeidžia taisykles (Fagan, Tyler, 2005). Kai santykiui su teisine valdžia yra būdinga jėga ir dominavimas, tuomet individo elgesys yra labiau kintantis, priklausomai nuo situacijos, pavyzdžiui, asmuo yra labiau linkęs laikytis įstatymų ir taisyklių, kuomet jis gali būti sugautas ir nubaustas (Trinkner, Tyler, 2016).

Remiantis registruota statistika galima matyti, kad vyrai padaro žymiai daugiau nusikalstamų veikų nei moterys, pavyzdžiui, 2014 m. vyrų įtariamų padarius nusikalstamas veikas buvo – 27098, o moterų – 3554, 2015 m. vyrų – 24019, moterų – 2807, 2016 m. vyrų – 18805, moterų – 2289 (Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2015, 2016; Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2016, 2017). Dėl to svarbu analizuoti ekonominės ir teisinės socializacijos lyčių skirtumus, kurie gali būti susiję su skirtingu padaromų nusikalstamų veikų skaičiumi.

Darbo naujumas. Tyrimų teisinės ir ekonominės socializacijos tema Lietuvoje iki šiol atlikta nėra. Teisinę socializaciją daugiausiai yra tyrinėję tokie užsienio autoriai kaip R. Trinkneris, T. R. Tyleris, A. R. Piquero, J. Fagan`as, E. S. Cohn`as, o ekonominę – S. M. Danes, G. P. Moschis, D. R. John`as. Visgi net ir užsienio tyrėjų darbų trūksta, nes dažniausiai yra tyrinėjamos tik labai siauros teisinės ar ekonominės socializacijos sritys, pavyzdžiui, finansinis raštingumas, žinios apie mokesčius, požiūris į pinigus ir kt. Trūksta tyrimų, kuriuose būtų tyrinėjama paauglių ekonominė socializacija, požiūris į mokesčių mokėjimą, pasirengimą ateityje mokėti mokesčius.

Vilniaus universiteto Psichologijos instituto Bendrosios psichologijos katedra kartu su Valstybine mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos, atlieka tyrimą, kuriuo siekiama ištirti vaikų ir paauglių žinias ir požiūrį į mokestinę sistemą. Tyrimas atliekamas siekiant įgyvendinti projektą – „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“. Šio darbo tikslas – išanalizuoti paauglių požiūrį į mokesčių mokėjimą ir pasirengimą mokėti mokesčius, kurie susiję su teisine socializacija.

ĮVADAS

1. SOCIALIZACIJOS SAMPRATA

Socializacija – tai procesas, kurio metu asmens įgytos žinios, vertybės ir įgūdžiai, suteikia jam galimybę tapti daugiau ar mažiau efektyviu visuomenės nariu (Smart, 1989). J. Morawski`'s (2014) socializaciją apibūdina kaip procesą, kurio metu asmuo, siekdamas tapti savo kultūros atstovu, įgyja toje kultūroje būdingus elgesio modelius bei vertybes. Sėkminga asmens socializacija užtikrina sėkmingą jo integraciją į visuomenę, pasireiškiančią gebėjimu prisitaikyti prie kintančių socialinių situacijų, skirtingu gyvenimo laikotarpiu (Grusec, Hastings, 2014). Negebėjimas prisitaikyti visuomenėje, savo poreikių tenkinimas socialiai nepriimtinais būdais, asocialių normų ir vertybių perėmimas yra vadinamas desocializacija (Valickas, 1997).

J. E. Grusec`'as ir P. D. Hastings`'as (2014) nurodo, jog socializacijos procesas vyksta visą žmogaus gyvenimą ir gali būti skirstomas į pirminę ir antrinę. Pirminės socializacijos procesas vyksta vaikystėje, kuomet vaikas internalizuoja reikšmingų suaugusiųjų požiūrius, vertybes ir vaidmenis. Kadangi vaikystės laikotarpiu vaiko socialinis ratas yra ribotas, todėl reikšmingi suaugusieji dažniausia yra tėvai, seneliai ir kt., asmenys, supantys vaiką (Berger, Luckmann, 1999; Grusec, Hastings, 2014). Pirminė socializacija sudaro tolesnio asmens socializacijos proceso pagrindą, pavyzdžiui, jeigu motina išreiškia diskriminacinę nuomonę mažumų atžvilgiu, tikėtina, kad vaikas gali manyti, jog toks elgesys yra priimtinas ir toliau jo laikytis. Pradėjus lankyti mokyklą plečiasi vaiko socialinis tinklas, todėl socializacijos procesui vis daugiau įtakos turi mokytojai ir bendraamžiai. Mokykla tampa tarsi tiltu tarp šeimos ir visuomenės t.y., mokykloje su visais vaikais yra elgiamasi vienodai, be ypatingo dėmesio, kurį jis gaudavo namuose, todėl toks bendravimo modelis yra panašesnis į tą, kuris būdingas visuomenėje. Asmeniui vis labiau bręstant asmenų, turinčių įtakos jo socializacijos procesui, daugėja (kolegos, draugai, partneris ir kt.). Tokia socializacija vadinama antrine (Grusec, Hastings, 2014; Morawski, 2014).

Svarbu atsižvelgti į tai, kad plačiąja prasme socializacijos procesas apima bendrą individo socializaciją į visuomenę, tačiau socializacija gali būti skirstoma ir į daug siauresnes sritis, pavyzdžiui, socializaciją darbe, mokykloje ir kt. Toks siauresnis skirstymas egzistuoja todėl, kad skirtingose sferose asmeniui yra keliami skirtingi tikslai. Šiame darbe toliau bus analizuojami teisinės ir ekonominės socializacijos procesai bei su jais susiję veiksniai.

2. TEISINĖ SOCIALIZACIJA

Teisinė socializacija apibrėžiama kaip procesas, kurio metu asmuo įgyja žinių ir plėtoja savo santykius su teise (Tyler, Trinkner, 2017). Visuomenė turi teises institucijas, kurios atspindi valstybės vaidmenį reguliuojant piliečių elgesį, sprendžiant konfliktus ir užtikrinant tvarką visuomenėje. Teisiniai institutai reguliuoja žmonių elgesį per kodifikuotas taisykles. Teisinė socializacija susitelkia ties tuo, kaip vystosi asmens suvokimas ir įsitikinimai apie formalų elgesio reguliavimą per teises institucijas (Tyler, Trinkner, 2017). Paprasčiau tariant, teisinė socializacija gali būti apibrėžiama kaip procesas, kurio metu formuojasi asmens požiūris apie įstatymus visuomenėje. Ji apima supratimą apie institucijas, kurios kuria bei užtikrina įstatymų ir taisyklių laikymąsi (Cohn et. al., 2012). Analogiškai teisinę socializacija apibrėžia ir A. R. Piquero su kolegomis (2005) – tai procesas, kurio metu asmuo įgyja įsitikinimus apie įstatymus, teises institucijas ir jų atstovus.

Taisyklių laikymasis yra paremtas grupės narių tarpusavio santykiais ir sąveika. Elgesys, kuris reguliuojamas taisyklių, gali būti vadinamas socialiniu elgesiu (Griffiths, 2017). Taigi socialinio elgesio taisyklės leidžia egzistuoti kolektyviniam gėriui, kurio negali sukurti vienas žmogus (pavyzdžiui, pilietinė taika). Laikytis taisyklių žmonės mokosi iš savo patirties, susidurdami su teigiamais/ neigiamais savo elgesio padariniais arba mokydamiesi iš kitų patirties. Taisyklės yra grupės narių lūkesčiai iškelti vienas kitam. Jos riboja grupės nario laisvę pasirinkti kaip elgtis. Taisyklės gali būti neformalios („nerašytos“) - jos apima įvairių įstaigų, organizacijų, grupių ir kt., vidaus taisykles, susitarimus (pavyzdžiui, bažnyčios taisyklės – nusiimti kepurę, mokyklos – nebėgioti koridoriuje ir kt.). Kitos taisyklės priimamos valstybiniu lygiu, kurių privalo laikytis visi ir jos yra teisinių normų dalis. Jos vadinamos teisinėmis taisyklėmis, kurios yra teisinių normų dalis (Griffiths, 2017). Taigi teisinė socializacija apima elgesį, kuris susijęs su teisinių normų laikymusi, teisiniu raštingumu, intuticiniu legitimumu. Tuo tarpu, elgesys, kuris pažeidžia įvairias vidaus taisykles, susitarimus, nėra teisinės socializacijos objektas.

Literatūroje yra išskiriami 3 teisinę socializaciją sudarantys elementai:

1. Internalizuotos teisinės vertybės (angl. *The Internalization of Law Related Values*) – tai standartai, kurie yra pagrindas to, ar asmuo vertina teisinę sistemą ir jos institucijas kaip teisėtas. Teisėtumas yra susijęs su tuo ar asmuo laikosi įstatymų ir teisinių institucijų sprendimų (Tyler, Fagan, Geller, 2014). Vertybės yra įgyjamos ankstyvuojant gyvenimo laikotarpiu, jos veikia kaip laisvės ir teisingumo principai suaugusiojo amžiuje (Tyler, Fagan, Geller, 2014).

2. Teisinio požiūrio formavimasis (angl. *The Formation of Legal Attitudes*) – jis apima žmonių supratimą apie teisinę galią vykdančias institucijas ir jų darbuotojus (pavyzdžiui, policijos pareigūnus) ir abstrakčius teisinius idealus (pavyzdžiui, teisinės valstybės principus) (Tyler, Trinkner, 2016). Priešingai, nei vertybės, kurios yra susiję su tuo kaip asmuo turėtų elgtis, požiūris į teisinę galią vykdančias institucijas ir jų darbuotojus bei abstrakčius teisinius idealus atspindi teigiamus ir neigiamus teisinės sistemos ir valdžios institucijų vertinimus, pavyzdžiui, pasitikėjimas policijos pareigūnais (Sunshine, Tyler, 2003). Kadangi vertybės, iš esmės, yra internalizuotos ankstyvoje paauglystėje, todėl manoma, kad jos yra labiau statinės nei požiūris (Piquero et al, 2005; Trinkner, Tyler, 2016). Tai, kad požiūris yra lengviau keičiamas, gali būti susiję su tuo, kad asmuo visą gyvenimą tiesiogiai ar netiesiogiai kontaktuoja su teisine sistema ir įgyja papildomos informacijos.

3. Teisinio samprotavimo galimybių vystymasis (angl. *The Development of Legal Reasoning Capacities*) – čia yra svarbiausias kognityvinės schemos formavimasis, susijęs su sąvokomis ir supratimu teisių bei teisinės atsakomybės. Sprendimas įsitraukti į nusikaltimą arba jo nevykdyti yra pasirinkimas, kuris racionaliai pasveriamas (Trinkner, Tyler, 2016). Teisinis samprotavimas plačiau bus aptariamas kitame poskyryje.

Taigi visi trys teisinės socializacijos elementai (vertybės, teisinis požiūris ir teisinis samprotavimas) tarpusavyje yra glaudžiai susiję. Visi jie reikalingi siekiant susikurti socialinių procesų modelį, atspindintį jų įgytą patirtį. Taip atsiranda supratimas apie įstatymo paskirtį ir funkcijas, kurios skatina laikytis nustatytų taisyklių arba ne. Siekiant paaikškinti, asmens taisyklių laikymąsi arba jų pažeidimą, išskiriami ir du valdžios modeliai – prievartinis (angl. *Coercive*) ir sutikimo (angl. *Consensual*).

Prievartinis modelis yra susijęs su valdžios dominavimu ir kontrole visuomenės narių atžvilgiu. Jis pagrįstas racionaliais sprendimais dėl atlygio ir bausmės gaunamos už egzistuojančių taisyklių laikymąsi arba jų pažeidimą (Tyler, Trinkner, 2017). Racionalaus sprendimo teorija nurodo, kad sprendimas nesilaikyti taisyklių yra racionalus, o asmuo apsisprenddamas pažeisti taisykles palygina sąnaudas, reikalingas taisyklių pažeidimui ir naudą, kurią gaus jas pažeidęs (Paternoster, Jaynes, Wilson, 2017). Jeigu asmuo įvertina sąnaudas kaip didesnes nei gaunamą naudą, tuomet tikėtina, kad jis taisyklių laikysis. Pavyzdžiui, asmuo bus linkęs mokėti mokesčius ir, apskritai, laikytis mokesčių administravimo įstatymo, tačiau toks jo elgesys bus susijęs ne su noru prisidėti prie visos visuomenės gerovės, tačiau su baime būti nubaustam.

Sutikimo modelis grindžiamas asmens įsitikinimu apie teisėsaugos institucijų teisėtumą bei tikėjimą, jog įstatymų laikymąsis yra kiekvieno visuomenės nario pareiga. T. R. Tyler`is ir R.

Trickner`is (2017) nurodo, jog palankus požiūris į įstatymus ir pasitikėjimas teisėsaugos institucijomis ne tik susijęs su įstatymų laikymusi, bet ir skatina asmens pagarbą bei norą bendradarbiauti su teisinėmis institucijomis. Toks požiūris yra paremtas nuomone, jog valdžios atstovai nepiktnaudžiauja turima galia ir atsižvelgia į visuomenės narių poreikius, priimdami jiems naudingus sprendimus. Pavyzdžiui, jeigu asmuo pasitiki mokesčių administravimo funkciją atliekančia institucija, supranta mokesčių mokėjimo naudą visiems visuomenės nariams bei mokesčių mokėjimą suvokia kaip atsakingo visuomenės nario pareigą, tuomet tikėtina, jog jis ne tik sąžiningai mokės mokesčius, tačiau ir praneš apie jam žinomus mokesčių administravimo įstatymo pažeidimus.

Kuriuo modeliu asmuo vadovausis priimdamas sprendimus apie taisyklių ir įstatymų laikymąsi/nesilaikymą priklauso nuo tėvų, švietimo ir teisinių institucijų atstovų, su kuriais susidūrė vaikystėje ir paauglystėje. Paaugliai, lyginant su vaikais jau geba atskirti teisingą elgesį nuo neteisingo, tačiau skirtingai nei suaugusieji, jie gali būti impulsyvesni. Norėdami suprasti įstatymus paaugliai eksperimentuoja su kitokiu, netinkamu elgesiu tam, kad suprastų, kiek gali sau leisti. Tuo tarpu vaikai aiškiau žino savo elgesio ribas (Tyler, Trinkner, 2017).

Taip pat egzistuoja požūris, kad teisinė socializacija gali formuoti bendradarbiavimą su teisėsaugos institucijomis ir įstatymų laikymąsi (Kirk, Matsuda, 2011). Pasitikėjimas policijos pareigūnais ir teismais skatina prosocialų žmonių elgesį (Tyler, Trinkner, 2017). Asmenys, kurie suvokia teisėsaugos pareigūnų veiksmus kaip teisingus ir teisėtus, linkę būti sąžiningesniais, teisingesniais ir labiau linkę bendradarbiauti bei padėti pareigūnams palyginus su asmenimis, kurie turi cinišką požiūrį į įstatymus (Kirk, Matsuda, 2011; Piquero et al., 2016). Teisinis cinizmas apibūdinamas kaip žmonių nepasitenkinimas baudžiamuoju įstatymu bei jo laikymąsi užtiktinančiomis institucijomis, pavyzdžiui, policija (Nivette et al., 2014). Mokslininkai (Kirk, Matsuda, 2011; Piquero et al., 2016) nurodo, jog asmenys, kuriems yra būdingas aukštas teisinis cinizmas dažniau yra linkę pažeisti įstatymus bei rečiau pranešti apie nusikalstamo elgesi atvejus.

Asmens santykis su teisine sistema priklauso nuo to kaip vyksta socializacija. Tai gali vykti tiesiogiai, kuomet asmuo pats susiduria su teisėsaugos institucijų darbuotojais ir remdamasis asmenine patirti susidaro nuomonę apie juos. Kuomet asmuo nėra susidūręs su teisėsaugos institucijų darbuotojais, jis taip pat susidaro nuomonę apie juos, tačiau remdamasis informacija gauta iš kitų šaltinių, tokių kaip masinės medijos, šeimos nariai, draugai ir kt. (Valickas ir kt., 2012). Tai patvirtina A. E. Nivette ir kolegų (2014) atliktas tyrimas su 1226 13-15 m. paaugliais, kuris parodė, jog teisinio cinizmo formavimąsi gali skatinti neigiama patirtis su policijos pareigūnais ir bendravimas su bendraamžiais, kurie pasižymi delinkventiniu elgesiu.

Tyrinėjant teisinę socializaciją daug dėmesio yra skiriama moralės raidai, kuri gali būti apibrėžiama kaip elgesio standartai, paremti principais apie tai, kas yra gerai ir blogai, teisinga ir neteisinga (Turiel, 2018). Toliau šiame darbe bus aptartos J. Piaget kognityvinės raidos ir L. Kohlberg'o moralės raidos teorijos, kurios yra teisinės socializacijos pagrindas.

1.1. J. Piaget kognityvinės raidos ir L. Kohlberg'o moralės raidos teorijos kaip teisinės socializacijos pagrindas

Kaip jau buvo minėta, teisinė socializacija yra paremta J. Piaget kognityvinės raidos ir L. Kohlberg'o moralės raidos teorijomis (Tyler, Trinkner, 2017). J. Piaget (2002) išskyrė keturias kognityvinės raidos stadijas. *Sensomotorinė* (0 – 2 m.) stadijoje vaikai negeba atlikti veiksmų mintyse, todėl bet kokią veiksmą atlieka realiai. Po truputį atsiranda suvokimas, kad objektams nesant regos lauke, jie neišnyksta. Artėjant antriesiems gyvenimo metams, vaikai jau gali susikurti planą, pagal kurį bandys siekti savo išsikelto tikslo (pavyzdžiui, norėdamas užpilti ant palangės, jis prisistums kėdę). *Priešoperacinė* stadija (2 – 6 m.) dar yra skaidoma į dvi fazes – priešoperacinę (2 – 4 m.) ir intuicijos (4 – 7 m.). Jos metu vaikams yra būdingas egocentriškumas. Paprastai tariant, vaikas situacijas ar objektus vertina pagal savo suvokimą, jis negali į tai pažiūrėti kito asmens akimis. Objektų klasifikavimas vyksta pagal vieną požymį – dydį, spalvą, formą ir kt., kuris išskiria jį iš kitų. Taip pat šios stadijos metu yra būdingas „stebuklinis“ mąstymas, kuomet fantazijos yra sunkiai atskiriamos nuo realybės. Vaikai nežino, kad mokosi, jie nežino iš kur gavo informaciją „žino, kad žino“, tai vadinama intuityviu žinojimu. *Konkrečių operacijų* (6 – 12 m.) stadijoje vaikas jau atlieka paprastas logines operacijas, geba klasifikuoti objektus, suvokia priežasties – pasekmės ryšius, todėl gali numatyti rezultatus, pradeda suprasti tvermės dėsnius. *Formaliųjų operacijų* (12 – 15 m.) stadijoje paaugliai pereina prie abstraktaus mąstymo, geba kelti hipotezes, prielaidas, numatyti įvykius, kurių nėra dabar, taip pat atlieka sudėtingas logines operacijas (Piaget, 2002).

Su kognityvine raida J. Piaget siejo ir moralės raidą, todėl išskyrė tris moralės raidos stadijas (Piaget, 1965):

1. Priešmoralės stadija. Ji būdinga vaikams iki 5 metų amžiaus. Šios stadijos metu vaikai patys bando susikurti taisykles, jiems mažai rūpi kitų nustatytos taisyklės.

2. Heteronominė moralės stadija. Ji būdinga nuo 5 iki 10 metų amžiaus vaikams. Tokio amžiaus vaikai priima taisykles, kurias jiems primeta suaugusieji (pavyzdžiui, tėvai, mokytojai ir kiti asmenys). Vaikas supranta, kad taisyklės yra neginčijamos, o jas pažeidus sulaukiama bausmės.

3. Autonominės moralės stadija. Ši stadija būdinga vyresniems nei 10 metų vaikams. Jie mokosi kritiškai vertinti taisykles ir jas taikyti, supranta, kad taisyklės yra sudarytos žmonių ir gali keistis, keičiantis situacijai (Gupta, Puja, 2010).

L. Kohlberg`as praplėtė ir iš dalies pakeitė J. Piaget moralės raidos teoriją. Jis teigė, kad kiekvienas raidos etapas vystosi iš ankstesnio, pakeičia jį ir taip individas pasiekia aukštesnę moralinio samprotavimo stadiją. E. S. Cohn`as su kolegomis (2010) nurodo, jog moralinis samprotavimas – tai gebėjimas elgesį vertinti kaip teisingą arba neteisingą. L. Kohlberg`as (1984) išskyrė 3 moralinio samprotavimo lygius: a) ikikonvencinis; b) konvencinis; c) pokonvencinis.

Šie L. Kohlberg`o moralės raidos lygiai glaudžiai susiję su teisiniu samprotavimu, kurio vystymasis skirstomas į tris lygius ir apima mintis apie asmens bei teisės santykį visuomenėje, taip pat piliečio atsakomybę ir pareigas. Paprastai šie lygiai vystoti iš eilės – nuo pirmojo iki trečiojo, o suaugęs asmuo dažniausiai jau yra pasiekęs trečiąjį lygį (Tyler, Trinkner, 2017). Pirmasis teisinio samprotavimo lygis yra ikikonvencinis samprotavimas (angl. *Preconventional Reasoning*). Šiame lygyje yra susitelkiama į išorines elgesio pasekmes. Taip galvojančias asmenys yra susirūpinę dėl apčiuopiamos naudos ir bausmių, kurios juos gali paveikti tiesiogiai. Santykiai su teisinių institucijų atstovais yra orientuoti į sankcijas, kurias jie gali pritaikyti. Šiuo atveju asmenys laikosi įstatymų, nepriklausomai nuo to ar jie tiki, ar netiki, kad tai yra naudinga visai visuomenei. Jie tai daro todėl, kad išvengtų bausmės. Taigi teisines institucijas ir jų atstovus priima tik todėl, kad jos turi galią bausti. Visgi šiame lygyje svarbu yra tai, kiek asmuo tiki, kad jis gali būti nubaustas už įstatymo pažeidimą. Jeigu mano, kad nubaustas nebus, tuomet įstatymų nesilaikys. Antrasis lygis yra konvencinis samprotavimas (angl. *Conventional Reasoning*). Asmuo supranta, kad jis yra didesnės grupės, visuomenės dalis. Visuomenė diktuoja, tai koks elgesys yra tinkamas ir koks nederamas. Asmuo jaučia stiprų įsipareigojimą bendruomenei, todėl stengiasi elgtis tinkamai. Laikytis įstatymų skatina ne teisinių institucijų turima galia, skirta socialinei kontrolei palaikyti, bet santykis su bendruomenės nariais. Paklusnumas ir įstatymų laikymasis yra suprantamas kaip asmeninė pareiga, o ne siekis išvengti bausmės. Trečiasis lygis - postkonvencinis samprotavimas (angl. *Postconventional Reasoning*). Asmenys supranta socialinių normų ir vertybių vaidmenį, socialinės tvarkos poreikį. Į įstatymus jie geba pažvelgti iš įvairių perspektyvų. Teisinė sistema vertinama kaip socialinė institucija, užtikrinanti socialinių normų ir įstatymų laikymąsi. Asmuo supranta, kad yra svarbu laikytis įstatymų. Asmenys turi lūkesčius, kaip teisinė sistema turėtų reguliuoti elgesį. Ir jeigu teisinė sistema atitinka šiuos lūkesčius, tuomet asmuo sutinka su valdžia ir pripažįsta jos turimą galią (Tyler, Trinkner, 2017). Tai patvirtina ir E. S. Cohn`o bei kolegų (2010) atliktas tyrimas, kuris parodė,

jog moralinis samprotavimas yra susijęs su taisyklių laikymusi ir leidžia prognozuoti taisykles pažeidžiantį asmens elgesį ateityje.

Visgi L. Kohlberg`o teorija remiasi idėja, kad vyrų ir moterų moralinė raida nesiskiria, tačiau su šiuo požiūriu nesutiko C. Gilligan (1982), kuri teigė, jog iškilus moralinei dilemai moterys sprendimus dažniau priima remdamosis rūpestingumu, priešingai nei vyrai, kurių sprendimai paremti logika ir įstatymais. Iš dalies, C. Gilligan idėją patvirtino P. Ghosn`o (2009), N. Muthukrishna ir D. Govender`io (2011), M. Wong`o (2010) atlikti tyrimai, kurie parodė, jog ankstyvosios vaikystės laikotarpiu moralinio samprotavimo skirtumų tarp lyčių nebuvo pastebėta, tačiau su amžiumi jie atsirado. Visgi atsižvelgiant į tai, jog tyrimuose lyčių skirtumai atsirado su amžiumi, nėra galutinai aišku, kuris veiksnys – amžius, lytis ar abu vienu metu, yra susiję su moralinio samprotavimo skirtumais. Tuo tarpu G. R. Donenberg ir L. W. Hoffman`o (1988), P. Gupta ir Puja (2010) atliktuose tyrimuose pastebėta, jog net ir keičiantis amžiui lyčių skirtumų, susijusių su moralės raida, nebuvo pastebėta. Kadangi daugumos tyrimų rezultatai yra priešaringi, tai rodo, jog ši sritis dar nėra galutinai ištyrinėta.

3. EKONOMINĖ SOCIALIZACIJA

Finansiniai sprendimai yra neišvengiami kiekvieno asmens gyvenime, jie yra susiję su įvairių paslaugų ir prekių isigijimu, pensijos kaupimu, paskolų ėmimu ir kt. Nuo priimtų finansinių sprendimų priklauso pačio asmens bei jo artimųjų gerovė. Pastebima, jog finansinis raštingumas suaugusiojo amžiuje yra susijęs su matematiniais sugebėjimais, įgytomis žiniomis, finansinių elgesio modelių perėmimu vaikystės ir paauglystės laikotarpiais (Beutler, Dickson, 2008; Ashby, Schoon, Webley, 2011). Asmens žinių, terminologijos, įgūdžių, elgesio, nuomonės, požiūrio, vertybių apie ekonominę aplinką, įgijimas yra vadinamas ekonomine socializacija (Roland – Levy, 2004 cit. pagal Trzcinska, Goszczynska, 2015). Ji yra susijusi su supratimu ekonominių sąvokų, elgesio, sprendimų priėmimu gamybai, mainams ir vartojimui (Alhabeeb, 2002). Autoriai (Jorgensen, Savla, 2010; Webley, Nyhus, 2013; Shaidullina et al., 2017), tyrinėjantys ekonominę socializaciją, nurodo, jog egzistuoja daugybė veiksnių, susijusių su tuo, kiek ekonominė socializacija bus sėkminga. B. L. Jorgensen`as ir J. Savla (2008) išskiria asmenines individo savybes, įgytą patirtį ir socialinio mokymosi svarbą, tuo tarpu R. M. Shaidullina ir kolegos (2017) – socialinį-ekonomį statusą, išsilavinimą, socialinę-kultūrinę aplinką. Kitas egzistuojantis požiūris yra platesnis ir apima ne pavienius veiksnius, tačiau daugybės veiksnių tarpusavio sąveiką (kognityvinės raidos, lyties, amžiaus, įgytos patirties, masinių medijų, šeimos ar bendraamžių įtakos ir kt.), susijusių su finansinių elgesio modelių formavimusi (Hayta, 2008).

Ekonominė socializacija yra labai plati sritis ir apima pinigų įgijimo, išlaidų ir valdymo sritis, susijusias su asmeniniu gyvenimu (draudimas, testamentas, taupymas, mokesčiai ir kt.), todėl ją sudaro trys daug siauresnės šakos. Kaip siauresnes ekonominės socializacijos šakas galima išskirti – vartotojų, finansinę ir mokesčių socializaciją, (Alhabeeb, 2002). Toliau šiame darbe kiekviena iš sričių bus aptarta plačiau.

3.1. Vartotojų socializacija

Maždaug nuo 1960 m. mokslininkai pradėjo tyrinėti vaikų supratimą apie rinkodarą, mažmeninę prekybą, tėvų ir draugų įtaką vartojimo modeliams (John, 1999). Vaikai buvo pripažinti kaip vartotojai, todėl buvo pradėta tyrinėti vartotojų socializaciją. S. L. Ward`as (1974) vartotojų socializaciją apibrėžė kaip procesą, kurio metu jauni žmonės įgyja įgūdžių ir žinių, susijusių su jų, kaip vartotojų, funkcionavimu rinkoje. Buvo atlikta nemažai tyrimų, kuriuose buvo tyrinėjamos vaikų žinios apie produktus, prekinius ženklus, reklamą, sąsajas tarp tėvų ir kt. D. R. John`as (1999)

remdamasis J. Piaget kognityvinės raidos ir R. L. Selman socialinės raidos teorijomis tris stadijas, kuriose yra pateikiamos vaikų ir paauglių, kaip vartotojų, charakteristikos, žinios, įgūdžiai ir amžius. Visose stadijose yra užfiksuojami pokyčiai nuo ikimokyklinio amžiaus iki paauglystės (John, 1999):

1. Suvokimo stadija (angl. *Perceptual Stage*). 3 - 7m. vaikų priimami sprendimai yra paprasti ir egocentiški. Sprendimai priimami remiantis labai ribota informacija, paprastai remiamasi tik vienu aspektu (pavyzdžiui, dydžiu). Vaiko požiūris, kuomet reikia priimti sprendimus, yra egocentiškas, nes jis negali pažiūrėti į objektus bei situacijas iš kitos žmogaus perspektyvos. Vaikai gali žinoti, kad, pavyzdžiui, tėvai gali turėti kitą nuomonę, tačiau jiems yra per sunku žiūrėti tiek iš savo, tiek iš kito asmens perspektyvos vienu metu (John, 1999).
2. Analitinė stadija (angl. *Analytical Stage*). Šioje stadijoje (7 – 11 m.) vyksta vieni svarbiausių pokyčių, susijusių su vaikų, kaip vartotojų, žiniomis ir įgūdžiais. Pereinant nuo simbolinio mąstymo į konkretų, kartu su išaugusiais/padidėjusiais informacijos apdorojimo gebėjimais, rinkos suvokimas tampa sudėtingesnis, įgyjama daugiau žinių apie tokius dalykus kaip reklama, prekiniai ženklai. Atsiranda gebėjimas išskirti produktų kategorijas, suprasti kainas. Produktai ir prekiniai ženklai yra analizuojami ir skiriami, remiantis dviem arba daugiau aspektų ar požymių, apibendrinimai daromi remiantis savo patirtimi. Gebėjimas analizuoti remiantis daugeliu aspektų, pavyzdžiui, kaina, dydžiu, prekei būdingomis funkcijomis ir kt., yra susijęs su naujais įgūdžiais ir pokyčiais sprendimų priėmimo dėl paslaugos ar prekės įsigijimo, todėl vaikų požiūris yra lankstesnis (John, 1999).
3. Reflektivi stadija (angl. *Reflective Stage*). Šioje stadijoje (11 – 16 m.) paauglys įgyja dar daugiau žinių apie įvairius prekinis ženklus ir kainas. Mąstymas tampa sudėtingesnis, abstraktus, todėl priimami sprendimai yra labiau pritaikomi konkrečioms situacijoms ir užduotims. Šios amžiaus grupės paaugliai, palyginus su jaunesniais vaikais, jau geba reklamas vertinti kritiškai, jie žino, kad reklamos gali būti neteisingos, o pagrindinis jų tikslas yra įtikinti įsigyti tam tikrus daiktus (John, 1999).

Iš D. R. John'o išskirtų stadijų matome, jog vartotojų socializacija yra susijusi su kognityvine raida. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad vaikų ir paauglių kognityvinė raida nėra vienoda, todėl perėjimas į kitą stadiją gali įvykti anksčiau arba vėliau nei nurodė D. R. John'as. Kognityvinė raida gali priklausyti nuo įgytos patirties ar turimų žinių. Siekiant plačiau paaiškinti vartotojų socializacijos procesą S. Shim'as (1996) išanalizavo paauglių sprendimų priėmimo strategijas iš

virtotojų socializacijos perspektyvos. Jų išskyrimas leidžia suprasti virtotojų pasirinkimus parduotuvėse, turgavietėse ir kt. Taigi iš viso buvo išskirtos trys strategijos: *utilitaristinė*, kuomet yra orientuojamasi į geriausią produkto ar paslaugos kokybę ir kainą, kuomet aukštesnė kaina reiškia geresnę kokybę; *socialinė arba visuotinai matoma*, kuri orientuojasi į gerai visiems žinomas prekės ženklus, brangius produktus, kurie yra madingi ir nauji; *netinkama arba nepageidaujama*, kuomet orientuojamasi į impulsyvų, nerūpestingą pirkimą, būdingas permokėjimas už prekes ar paslaugas (Shim, 1996).

3.2. Finansinė socializacija

Finansinė socializacija - tai procesas, kurio metu įgyjama žinių apie pinigus, jų įgijimą, valdymą ir įgūdžių tobulinimą finansų srityje, pavyzdžiui, sudarant biudžetą, taupant, naudojant kreditines korteles (Bowen, 2002; Solheim, Zuiker, Levchenko, 2011). Finansinė socializacija apima 5 pagrindines sritis: 1) uždarbį, 2) išlaidas, 3) santaupas, 4) skolinimąsi, 5) dalijimąsi (aukojimą) (Danes, Dunrud, 1993). Finansinė socializacija yra neatsiejama nuo finansinio raštingumo, kuris apibūdinamas kaip žinios ir supratimas apie sąvokas, susijusias su finansais, taip pat įgūdžiai, motyvacija ir pasitikėjimas savimi taikant žinias ir supratimą, priimant finansinius sprendimus, siekiant pagerinti savo ir kitų asmenų ekonominę gerovę (Amagir et al., 2018).

Atliktas tyrimas (Hastings, Madrian, Skimmyhorn, 2012) parodė, kad žemas finansinis raštingumas yra susijęs su išskolinimais, būsto įkeitimu, turto areštu. Kadangi aukštesnis finansinis raštingumas yra susijęs su asmens finansiniu saugumu ateityje, pavyzdžiui, pensijos ar santaupų kaupimu ar kitais priimamais finansiniais sprendimais, todėl yra atliekami tyrimai, skirti ne tik nustatyti finansinio raštingumo lygį tarp skirtingų asmenų, tačiau ir išsiaiškinti veiksniai, susijusius su aukštesniu finansiniu raštingumu (Hastings, Madrian, Skimmyhorn, 2012). Siekiant nustatyti jaunų asmenų finansinį raštingumą A. Lusardi, O. S. Mitchell'i ir V. Curto (2010) atliko longitudinalinį tyrimą su 12-17 ir 23-28 metų asmenimis (N = 7138). Autoriai siekė atsakyti į 3 išskeltus klausimus: 1) kaip gerai jaunuoliai yra pasiruošę priimti finansinius sprendimus?; 2) kokie veiksniai yra susiję su finansiniu jaunuolių raštingumu?; 3) kaip tyrimo metu gauta informacija gali prisidėti prie intervencinės programos kūrimo, skirtos finansinio raštingumo didinimui? Siekiant atsakyti į šiuos klausimus, respondentams buvo pateikti 3 klausimai: „Įsivaizduokite, kad taupomojoje sąskaitoje jūs turite 100 dolerių, o metinė palūkanų norma yra 2 procentai. Kaip manote, kiek pinigų turėsite po 5 metų?“. Prie atsakymų buvo pateikiami 3 galimi variantai: „mažiau nei 102 dolerius, 102 dolerius ir daugiau nei 102 dolerius“. Antrasis klausimas buvo – „Įsivaizduokite, kad jūsų taupomosios sąskaitos

palūkanų norma buvo 1 procentas per metus, o infliacija 2 procentai. Po vienerių metų Jūs galėsite nusipirkti daugiau, tiek pat kiek dabar ar mažiau nei šiandien su pinigais, turimais sąskaitoje?“, o trečiasis klausimas – „Ivertinkite šį teiginį kaip teisingą arba klaidingą – „Vienos akcijos pirkimas suteikia saugesnę gražą nei investicinis fondas“ (Lusardi, Mitchell, Curto, 2010). Gauti rezultatai parodė, jog tik 27 procentai respondentų teisingai atsakė į visus 3 klausimus, 46 procentai teisingai atsakė į 2 pirmus du klausimus. Tyrimo autoriai (Lusardi, Mitchell, Curto, 2010) nurodo, jog žemas teisingų atsakymų skaičius į visus 3 klausimus, ypač apie infliaciją ir rizikos diversifikavimą, rodo, jog jauniems asmenims trūksta elementarių finansinių žinių.

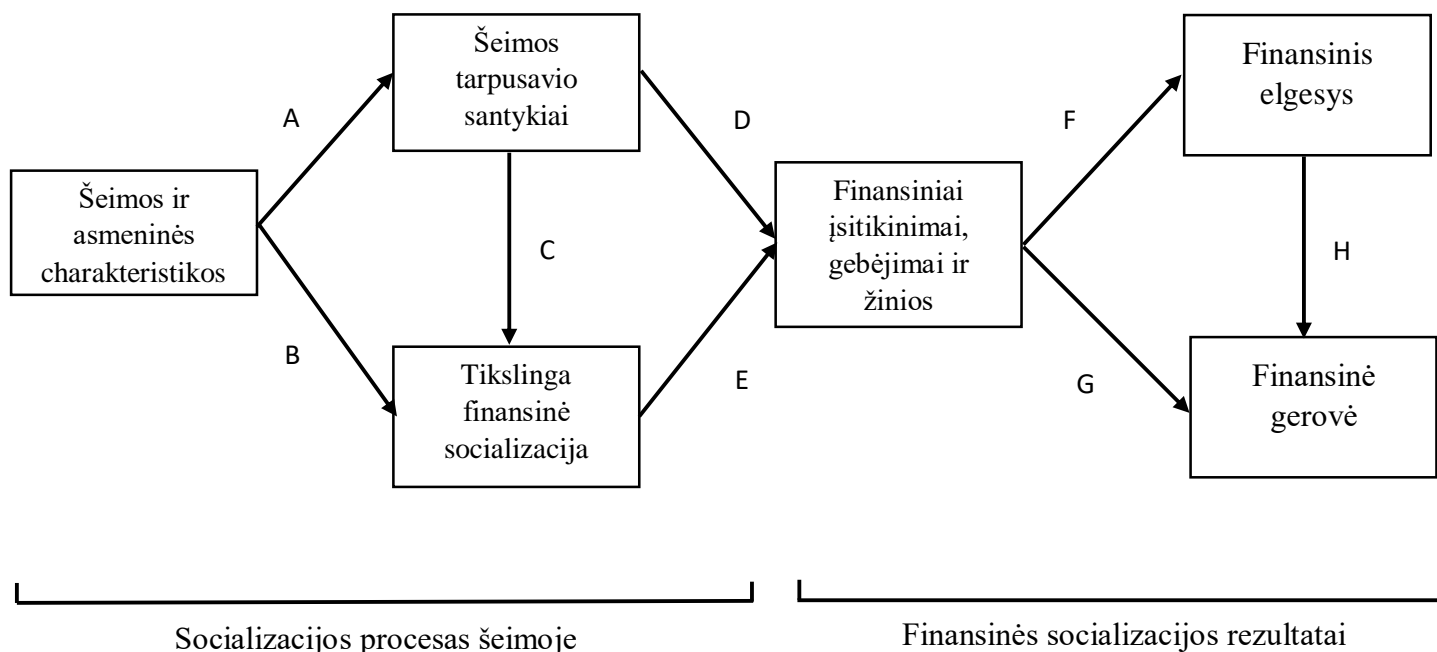
Analizuojant veiksnius, susijusius su finansiniu raštingumu, buvo nustatyta teigiama koreliacija tarp finansinio raštingumo ir motinos išsilavinimo (Lusardi, Mitchell, Curto, 2010). Visgi šiame tyrime nebuvo plačiau analizuojama kaip motinų išsilavinimas yra susijęs su jaunuolių finansiniu raštingumu. Galima tik kelti prielaidas, jog aukštesnį išsilavinimą turinčios motinos geba geriau paskirstyti šeimos finansus, yra finansiškai mažiau priklausomos nuo partnerio, dažniau su vaikais kalbasi apie ekonomiką ir finansus, tačiau tam reikia tolimesnių empirinių tyrimų.

Atkreipiant dėmesį į tai, kad tėvai yra vienas iš veiksnių, susijusių su finansine socializacija S. M. Danes (1994) atliko tyrimą Jungtinėse Amerikos Valstijose, kuriame dalyvavo 182 tėvai. Tyrimo tikslas buvo išsiaiškinti tėvų nuomonę apie tai, koks vaikų amžius yra tinkamiausias ir/ar svarbiausias, su jais pasidalinti tam tikra finansine informacija ir įtraukti juos į finansinę veiklą. Tyrimo rezultatai parodė, kad didžioji dalis (70 proc.) tyrime dalyvavusių tėvų manė, jog jaunesni nei 8 metų vaikai yra pasiruošę gauti savų pinigų, pusė tyrime dalyvavusių tėvų manė, kad 12-14 metų vaikai gali būti atsakingi už savo drabužių biudžetą. Tik trečdalis tėvų manė, kad 12-14 metų vaikams yra tikslinga pasakyti, kokios yra šeimos mėnesinės pajamos ir išlaidos. Maždaug 31 proc., tėvų manė, kad 9-11 metų vaikai gali padėti planuoti šeimos biudžetą (Danes, 1994). Tuo tarpu Vokietijoje atliktas tyrimas parodė, kad 99,5 proc., tėvų nurodė, jog kišenpinigių turėtų gauti vyresni nei 5 metų amžiaus vaikai (Furnham, Kirkcaldy, 2000).

I. F. Beutler`is ir C. G. Gudmunson`as (2012) nurodo, kad vykstant finansinei socializacijai paaugliai jaučiasi turintys finansinę teisę, kuri apibūdinama kaip požiūris, kad tėvai privalo mokėti už tai, ko paaugliai nori ar nusipelno. Tai apima ir įsitikinimus, kad jų tėvų pinigai priklauso ir jiems. Tokį požiūrį turintys paaugliai jaučia mažiau atsakomybės dėl to kaip išleido tėvų pinigus. Jaunuoliai, kurie savo tėvus apibūdino kaip atlaidžius buvo mažiau orientuoti į darbą ir mokymąsi, dažniau pažeidinėdavo taisykles mokykloje bei dažniau vartojo narkotines medžiagas (Beutler, Gudmunson, 2012). Didelė dalis finansinės socializacijos įvyksta šeimoje, netiesiogiai stebint šeimos narius. Taigi tėvai perduoda savo nuostatas, elgesio modelius, finansinį požiūrį

vaikams (Campenhout, 2015). Remiantis tuo, kad šeima yra vienas iš pagrindinių informacijos šaltinių, buvo sukurtas šeimos finansinės socializacijos modelis (žr. 1 lentelė) (Danes, Yang, 2014).

1 lentelė. Šeimos finansinės socializacijos modelis*

*Parengta pagal: Danes, S. M., & Yang, Y. (2014). Assessment of the Use of Theories within the Journal of Financial Counseling and Planning and the Contribution of the Family Financial Socialization Conceptual Model. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 25 (1), 53 – 68.

Rodyklė A rodo sąsajas tarp asmeninių (pavyzdžiui, lyties ar amžiaus) bei šeimyninių charakteristikų (pavyzdžiui, namų ūkio dydžio ar socioekonominio statuso) ir šeimos tarpusavio santykių, kuomet vaikai bendraudami su tėvais, juos stebėdami netiesiogiai mokosi, pavyzdžiui, matydami tėvus aptariant finansų paskirstymą, pinigų panaudojimą ir kt., mokosi biudžeto planavimo (rodyklė C). Tuo tarpu rodyklė B rodo sąmoningą finansinę socializaciją, kuomet šeimos nariai bendraudami su vaiku sukuria neformalią aplinką, kurioje vaikas mokosi ir įgyja įvairių įgūdžių (pavyzdžiui, žaisdami su tėvais „parduotuvę“ mokosi mokėti už prekes). Taigi šeimos narių tarpusavio santykiai ir sąmoninga finansinė socializacija yra susijusi su finansiniais įsitikinimais, žiniomis ir gebėjimais (rodyklės D ir E). F ir G rodyklės rodo santykį tarp finansinių įsitikinimų, žinių, gebėjimų ir finansinio elgesio bei finansinės gerovės. Finansinės žinios, gebėjimai ir įsitikinimai išsivystė laikui bėgant, tačiau svarbu nepamiršti, kad socializacija, tai procesas vykstantis

visą gyvenimą, todėl įgytos žinios ir gebėjimai gali keistis (Danes, Yang, 2014). Su pokyčiais gali būti susiję ne tik šeimos nariai, tačiau mokykla, draugai, masinės medijos ir kt.

3.3. Mokesčių socializacija

Mokesčių socializacija yra procesas, kurio metu asmuo įgyja žinių, susijusių su mokesčiais (kas yra mokesčiai, kokios yra mokesčių rūšys, kam panaudojami surinkti mokesčiai ir kt.), formuojasi vertybės bei požiūris apie mokestinių įstatymų laikymąsi (Setyorini, 2016; Savitri, Musfiandy, 2016). Anot S. James ir C. Alley (2002), mokesčių laikymasis (angl. *Tax Compliance*) reiškia asmens pasiryžimą mokėti mokesčius ir laikytis įstatymo raidės (įstatymų susijusių su mokesčiais). Asmenys yra skatinami mokėti mokesčius, nes didelė dalis valstybės išlaidų yra finansuojamos iš mokesčių surinktų pinigų. Mokesčių vengimas – tai neteisėta elgesio forma, moralinis (etinis) sprendimas, kuomet asmeninės naudos siekiama kito individo ar visos visuomenės sąskaita (Chung, Trivedi, 2003). Mokesčių mokėjimas yra sąlygotas ir susijęs su kitų mokesčių mokėtojų elgesiu. Kuo labiau kitus mokesčių mokėtojus asmuo laiko sąžiningais, tuo labiau yra linkęs ir pats mokėti mokesčius (Frey, Torgler, 2007). Intervencinės programos, susijusios su mokesčių socializacija, yra orientuotos į tris grupes: a) būsimi mokesčių mokėtojai, b) nauji mokesčių mokėtojai, c) esami mokesčių mokėtojai (Savitri, 2015).

J. Alm`as (1991) nurodo, kad asmenys moka mokesčius, nes bijo būti sugauti ir nubausti. Taip pat kitas veiksnys, susijęs su savanorišku mokesčių mokėjimu, gali būti tai, jog jis teigiamai vertina valstybės teikiamas paslaugas ir pripažįsta, kad mokesčių mokėjimas yra būtinas norint užtikrinti paslaugų teikimą tiek dabar, tiek ateityje (Alm, 1991). Tačiau esminis savanoriško sutikimo mokesčių sistemos elementas yra žinios apie mokesčius (Saad, 2014). N. Saad`o (2014) atliktas tyrimas parodė, kad mokesčių mokėtojų nepakankamos žinios apie mokesčių mokėjimo procedūras (pavyzdžiui, kur ir kada reikia mokėti mokesčius, kokio dydžio mokesčiai yra taikomi ir kt.) buvo susiję su tuo, kad asmenys nesilaikė reikalavimų mokėti mokesčius. Taigi siekiant paskatinti asmenis savanoriškai mokėti mokesčius svarbu atsižvelgti į tai ar mokestinė sistema yra aiški ir suprantama kiekvienam, ar iškilus klausimams jiems bus suteikta galimybė gauti pagalbą.

S. Green`as (2009) teigia, kad daugelis žmonių savo įsipareigojimą mokėti mokesčius vertina dviprasmiškai, nes mano, kad mokestinė sistema yra nesąžininga ir, kad surinkti pinigai iš mokesčių yra panaudojami netinkamai. A. Furnham`as (2010) tyrinėjo veiksnius, susijusius su žinių apie mokesčius turėjimą ir nustatė, jog žinios yra susiję su finansine šeimos padėtimi – vaikai, kurie

augo mažiau pasiturinčiose šeimose, turėjo daugiau žinių apie mokesčius. Remiantis tokiais rezultatais manytina, kad tokiose šeimose yra dažniau aptarinėjami finansiniai, ypač mokestiniai, klausimai. Taigi atsižvelgiant į tai, jog žmonėms trūksta žinių apie mokestinę sistemą ir surinktų mokesčių panaudojimą svarbu atkreipti dėmesį į finansinį švietimą, informuoti visuomenę apie surinktų mokesčių paskirstymą.

Ne mažiau svarbus mokesčių socializacijos elementas yra mokesčių moralė. Ji apibūdinama kaip pasiryžimas mokėti mokesčius (Alm, 1991). Taigi tai yra asmens noras mokėti mokesčius, kuriuos jis suvokia kaip moralinę pareigą ir/ar yra įsitikinęs, kad mokesčių mokėjimas prisideda prie visuomenės narių gerovės. Mokesčių moralė gali padėti paaiškinti mokesčių mokėjimo lygį valstybėje (Frey, Torgler, 2007). B. S. Frey ir B. Torgler`io (2007) atliktas tyrimas parodė, kad aukščiausią mokestinę moralę turi vyresnio amžiaus asmenys ir moterys, žemesnę - savarankiškai dirbantys asmenys, o žemiausią – išsiskyrę asmenys. Taip pat su aukštesne mokesčių morale yra susijęs lankymasis bažnyčioje (Frey, Torgler, 2007). Tame pačiame tyrime buvo lyginama Europos valstybių gyventojų mokestinė moralė. Gauti rezultatai atskleidė, kad tarp Vakarų Europos valstybių žemiausia mokestine morale pasižymi Belgija, o aukščiausia - Malta. Tokiose šalyse kaip Vengrija, Čekija, Slovakija, Bulgarija, Lenkija ir Kroatija mokesčių moralė yra ganėtinai aukšta. Tačiau posovietinėms valstybėms, tokioms kaip Rusija, Baltarusija, Ukraina, Lietuva, Estija ir Latvija yra būdinga žemesnė mokesčių moralė (Frey, Torgler, 2007). Visgi tyrimų, kurie analizuotų kultūrinius mokesčių moralės skirtumus beveik nėra, tačiau tokie tyrimai galėtų suteikti vertingos informacijos apie veiksnys, susijusius su žemu pasiryžimu mokėti mokesčius, ypač ši informacija galėtų būti vertinga kuriant intervencines finansinio švietimo programas.

Siekiant išsiaiškinti, kaip paskatinti asmenis mokėti mokesčius savanoriškai, mokslininkai ieško veiksnių, susijusių su tokiu savanorišku elgesiu. D. D. Bobek`as, R. W. Roberts`as ir J. T. Sweeney (2007) atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad asmens artimųjų moraliniai įsitikinimai buvo svarbiausias veiksnys, susijęs su savanorišku mokesčių mokėjimu. D. Onu ir L. Oaits (2016) nustatė, kad internetinėse svetainėse, diskutuojant apie mokesčius, didelė dalis žmonių yra linkę kitus įtikinėti apie mokesčių mokėjimo būtiną. Tai parodo, kad socialinė aplinka yra susijusi su asmens požiūriu į mokesčių mokėjimą.

Taigi finansinė, vartotojų ir mokesčių socializacija yra persipynusios tarpusavyje, kadangi visos susiję su finansų valdymo įgūdžiais, pavyzdžiui, finansinės socializacijos metu yra įgyjamos žinios ir įgūdžiai kaip taupyti pinigus bei paskirstyti savo finansus, mokesčių socializacijos metu – kokią dalį nuo gaunamų pajamų skirti mokesčiams, o vartotojų – kokias prekes ar paslaugas įsigyti. Sėkmingos finansinės, vartotojų ir mokesčių socializacijos atveju asmuo gebės tinkamai

paskirstyti savo pajamas, laikysis mokesčių administravimo įstatymų, o prekes ir paslaugas įsigys apsvarstęs jų reikalingumą bei galimybes įsigyti. Kitaip sakant tam, kad asmuo galėtų įgyvendinti vartotojo vaidmenį, jis turi turėti žinių apie pinigus, jų valdymą, taupymą ir kt. Taip pat turėti įgūdžių atsiskaitant kortele ar grynaisiais. Šios žinios yra svarbios ir kalbant apie mokesčių mokėjimą, nes kaip jau buvo galima matyti anksčiau, žinių trūkumas yra susijęs su vengimu mokėti mokesčius. Be to, tiek bendrai ekonominė socializacija, tiek atskiros jos rūšys yra glaudžiai susiję su teisine socializacija. Šios sąsajos gali būti tiek tiesioginės (pavyzdžiui, asmuo pažeidžia baudžiamąjį įstatymą vengdamas mokėti mokesčius), tiek ir netiesioginės (pavyzdžiui, kuomet paaugliui tėvai neribojama skiriamo pinigų kiekio, jis nesimoko taupyti, planuoti savo biudžeto).

4. TEISINĖ IR EKONOMINĖ SOCIALIZACIJA PAAUGLYSTĖS LAIKOTARPIU

4.1. Teisinė ir ekonominė socializacija paauglystės laikotarpiu

Paauglystė - tai laikotarpis nuo vaikystės iki pilnametystės, kuomet yra ruošiamasi priimti suaugusiojo vaidmenį (Beutler, Dickson, 2008). Taip pat ji gali būti apibūdinama kaip ilgalaikis psichologinio, socialinio ir biologinio vystymosi bei pokyčių pereinamasis laikotarpis, kurio metu vyksta spartūs individo gyvenimo pokyčiai (Fagan, Piquero, 2007; Beutler, Dickson, 2008). Paprastai paauglystės pradžia yra siejama su fiziniais pokyčiais, kurie prasideda apie dvyliktuosius gyvenimo metus (Christie, 2005). Jos metu asocialaus elgesio rizika yra didžiausia, todėl teisinė socializacija yra itin svarbi, nes daugėja patirties, keičiasi suvokimas apie teisėsaugos institucijas, jų veiklą (Piquero et al., 2005; Fagan, Piquero, 2007). Paauglystės metu paaugliai išeina iš uždarų šeimos sistemos ribų, bendrauja su bendraamžiais, su kuriais praleidžia dalį laisvalaikio, taip pat dažniau nei jaunesnio amžiaus vaikai, patenka į įvairias socialines situacijas, kurios yra susiję su taisyklių laikymusi (Piquero et al., 2005). Taigi jų pasaulis yra labiau integruotas į suaugusiųjų pasaulį.

Vaikystės laikotarpiu vaikai pirmiausia išmoksta taisykles iš savo tėvų, nes patirtis labiau apsiriboja mažu kiekiu institucijų bei jų darbuotojų, su kuriais susiduria vaikas (Tyler, Trinkner, 2017; Piquero et al., 2005). Kuomet socializacijai svarbiausia yra šeimos įtaka, tuomet valstybė turi mažiausiai kontrolės. Vaikai mokosi paklusti valdžios institucijoms paklusdami autoritetams ir taisyklėms santykiuose su tėvais. Tai, ką jie išmoksta ankstyvuose šeiminiuose santykiuose, formuoja vėlesnius jų įsitikinimus, elgesį, vertybes apie valdžios institucijas, jų atstovus ir taisykles. Tai, kad tėvai yra vienas iš svarbiausių šaltinių vaikams patvirtina ir J. J. Xiao bei kolegų (2011) atliktas tyrimas, kuris parodė, kad tėvų įtaka vaikams yra 1,5 karto didesnė nei finansinis švietimas ir du kartus didesnė nei bendraamžių įtaka. Analogiškus rezultatus pateikė ir J. Zimmer – Gembeck`o ir E. M. Locke (2007), kurie nurodė, jog šeima yra pagrindinis socializacijos veiksnys. Taigi tėvai turi įtakos ir ekonominiam savo vaikų elgesiui. Tai galima aiškinti remiantis A. Banduros socialinio mokymosi teorija. Ši teorija teigia, kad mokymasis yra procesas, kuris vyksta socialiniame kontekste, todėl gali atsirasti ir be tiesioginio pastiprinimo, pavyzdžiui, paaugliai matydami kaip tėvai planuoja biudžetą, apsipirkinėja, moka mokesčius, gali mokytis stebėdami jų elgesį (Bussei, Bandura, 1999). D. Lassarre su Ch. Roland – Levy (1989) nurodo, kad be mokymosi stebint, paaugliai informaciją gali gauti patys dalyvaudami įvairiose natūraliai kylančiose situacijose, tokiose kaip apsipirkimas, taip pat įgyti informacijos iš masinių medių (reklamos, straipsniai, filmai ir kt.) bei bendravimo su šeimos nariais, draugais mokytojais ir pan. (Lassarre, Roland - Levy, 1989).

Tėvų auklėjimo stilius taip pat yra susijęs su ekonomine socializacija. Nustatyta, jog vaikai, kurių tėvai taikė autoritarinį auklėjimo stilių pasižymi atsakingumu, savarankiškumu, jiems yra būdinga aukšta moralė bei konkrečių tikslų turėjimas, tokie vaikai yra labiau linkę taupyti, apsvarstyti savo pirkinius, įvertinti jų reikalingumą ir kt. (Darling, Steinberg, 1993). J. S. Ashby`'s, I. Schoon`'o ir P. Webley (2011) atliktas tyrimas su paaugliais parodė, jog autoritetingas auklėjimo stilius yra susijęs su taupymu, t.y., tie paaugliai, kurių tėvai taikė autoritetingą auklėjimo stilių ir skatino savo vaikus taupyti, sulaukę suaugusiojo amžiaus taip pat buvo linkę taupyti. Tai rodo, jog kai kurie įgūdžiai suformuoti paauglystėje išlieka ir suaugusiojo amžiuje.

Taigi pirminė socializacija, vykstanti per tėvus, turi įtakos žinioms apie finansus ir vėlesnį elgesį susijusį su įvairiais finansiniais klausimais (išlaidų planavimu, mokesčių mokėjimu, pensijos kaupimu ir t.t.). Reikšmingiausias vaidmenis, kalbant apie finansinę socializaciją, asmens gyvenime atlieka ne tik šeima, tačiau ir masinės medijos, bendraamžiai ir mokykla (Churchill, Moschis, 1979; Sohn et al., 2012; Grusec, Davidov, 2008 cit. Pagal Campenhout, 2015).

Mokykla yra ta vieta, kur vaikai ir paaugliai bendrauja su suaugusiais, su kuriais nėra susiję giminystės ryšiais. Mokykloje vaikai kuria ir palaiko santykius su valdžios atstovais (mokyklos direktoriumi/e, pavaduotojais ir kt.). Jie kuria santykį su autoritetingomis figūromis, kurios iš pradžių yra visiškai naujos ir turi ribotą santykį su jais, taip pat kuria santykį su daugybe kitų vaikų. Mokykloje bendravimas su valdžios atstovais yra ne tik ribotas, tačiau jis ir mažiau asmeniškasis nei namuose, pavyzdžiui, esant įvairiems pakeitimams mokykloje direktorius informuoja ne kiekvieną vaiką asmeniškai, tačiau per susirinkimą paskelbia informaciją bendrai visiems vaikams iš karto. Mokyklos aplinkoje vaikas susiduria su daugybe asmenų (autoritetų), kurie greičiausiai turės skirtingą vadovavimo stilių ir skirtingais būdais įgyvendins savo pareigas bei vaidmenis. Taigi mokykla yra antra vieta, kur vaikai mokosi apie taisykles ir valdžią (autoritetus). Taisyklės namuose dažniausiai yra nustatytos tėvų, „nerašytos“ ir gali būti lengvai koreguojamos ar keičiamos, tačiau mokykloje vadovaujamosi formalizuotomis taisyklėmis, kurios yra visiems vienodos. Besimokydami mokykloje vaikai ir paaugliai pradeda lyginti skirtingų autoritetų elgesį su anksčiau matytu autoritetų elgesiu (dažniausiai šeimos narių) ir lūkesčiais, susijusiais su tuo, kaip autoritetai turėtų elgtis. Tyler`'is ir Trinkner`'is (2017) nurodo, jog tiek, kiek paauglių sąveika su mokytojais yra panaši į sąveiką su tėvais, tiek bus pastiprinamos šeimoje suformuotos ir įtvirtintos vertybės bei požiūris. Paaugliai susiduria su įvairiu elgesiu (pažeminimu, atstūmimu, empatijos trūkumu), galinčiu paskatinti neigiamų vertybių ir nuostatų formavimąsi, kurios yra asocialaus elgesio pirmtakai (Tyler, Trinkner, 2017). Taip pat mokymasis yra svarbus, nes tai suteikia paaugliams žinių apie valstybę ir apie tai, kaip turėtų veikti visuomenė, apie jos institucijas. Sankcijos už netinkamą elgesį yra pirma

žinutė, kuri parodo, kad taisyklių turi būti laikomasi. Sąžiningumas ir teisingumas yra svarbus tuo, kad jis susijęs su teisėtumu ir įgyvendinamomis taisyklėmis. Kuomet mokiniai galvojo, kad mokytojas elgiasi nesąžiningai (neteisingai), jie buvo labiau linkę pažeisti mokyklos taisykles (Tyler, Trinkner, 2017).

Kadangi teisinė ir ekonominė socializacija yra susijusios tarpusavyje, kuomet yra kalbama apie mokesčių administravimo įstatymo laikymąsi, todėl svarbu apžvelgti kaip finansinis švietimas mokyklose yra susijęs su finansiniu paauglių elgesiu. Galime pastebėti, jog į mokyklų ugdymo programas yra įtrauktos programos, kurių tikslas – finansinis švietimas, pavyzdžiui, Lietuvoje 9-11 klasės mokiniams yra dėstoma ekonomika. A. Amagir`as su kolegomis (2018) nurodo, kad finansinio raštingumo ugdymas mokykloje turi prasidėti pradinėje mokykloje ir būti kartojamas vidurinėje mokykloje bei koledže. Tai patvirtina ir kiti autoriai, kurie nurodo, jog atsižvelgiant į vaikų kognityvinius gebėjimus, finansinis švietimas turėtų prasidėti kaip įmanoma jaunesniame amžiuje (Drever et al., 2015; Beutler, Dickson, 2008). A. I. Drever`is su kolegomis (2015) pateikia rekomendacijas finansinio ugdymo programų sudarymui. Autoriai nurodo, jog jaunesniems vaikams turėtų būti suteikiamos žinios apie elementarius finansinius veiksmus (tokius kaip pirkimą, taupymą, biudžeto planavimą ir kt.), o vyresniems – turėtų būti skatinamas savarankiškumas atliekant finansines operacijas, suteikiamos žinios apie sudėtingesnius finansinius klausimus (pavyzdžiui, infliaciją, rizikos diversifikavimą ir kt.). Taip pat atkreipiamas dėmesys į tai, kad svarbu formuoti mokinių teigiamas nuostatas į mokesčių mokėjimą ir kitus klausimus (Drever et al., 2015). Visgi kiti tyrimai (Hilgert, Hogarth, Beverly, 2003) atkreipia dėmesį į tai, kad ne švietimas, o per patirtį įgytos žinios turi daugiau įtakos finansiniam asmens elgesiui.

Žmonės linkę modeliuoti elgesį tų asmenų, su kuriais yra panašūs arba norėtų būti į juos panašūs. Atsižvelgiant į tai, kad bendraamžiai tarpusavyje (palyginti su tėvais) yra labiau panašūs savo amžiumi, pomėgiais ir gyvenimo būdu, jie (bendraamžiai) gali turėti daugiau įtakos formuojant paauglių normas ir elgesį. Paaugliai, kurie pasižymi delinkventiniu elgesiu gali skatinti ir draugus elgtis panašiai į juos (Fite, Colder, 2007). Stebima, jog paauglystės laikotarpiu draugai užima vis didesnę ir svarbesnę paauglio gyvenimo dalį, todėl tėvų įtaka vis silpnėja, o bendraamžių stiprėja (Sohn et al., 2012). Visgi G. P. Moschis ir L. G. Mitchell`o (1986) atliktas tyrimas parodė, kad nors bendraamžių įtaka yra susijusi su paauglių kaip vartotojų sprendimais, tačiau bendraamžių įtaka mažėja, kai einama link daikto pirkimo, nes tuomet labiau yra atsižvelgiama į tėvų nuomonę. Nepaisant to, kad paaugliai prieš įsigydami įvairias prekes tariasi su tėvais, tačiau pačios prekės pasirinkimui daugiau įtakos turi bendraamžiai, pavyzdžiui, renkantis drabužius paaugliai atsižvelgia į tai kaip rengiasi jų draugai, kokie prekiniai ženklai yra tuo metu populiariausi tarp jo amžiaus draugų

(Sohn et al., 2012). H. J. Niu (2013) atliktas tyrimas parodė, kad veiksniai, susiję su paauglių apsipirkimu internetinėse parduotuvėse buvo susiję su prekės ženklu, kaina ir bendraamžių įtaka.

Kitas svarbus infomacijos šaltinis paaugliams yra televizija. Atlikti tyrimai (Buijzen, Valkenburg, 2000; Loibl, Hira, 2005) parodė, kad televizija yra susijusi su paauglių finansiniu elgesiu, prekinių ženklų pripažinimu, materialistinio požiūrio formavimusi. Paauglio materialinės vertybės atsispindi jo vartotojiškame elgesyje, kuris apima norą pirkti daiktus, jais naudotis, gauti pinigų tam, kad galėtų šiuos daiktus įsigyti (Chia, 2010). S. Chia (2010) atliktas tyrimas, kuriame dalyvavo 697 paaugliai, parodė, kad reklama yra tiesiogiai susijusi su paauglių materialistinių vertybių formavimusi. Reklama formuoja materialistinį požiūrį taip, kad materialusis turtas tampa gyvenimo tikslu. Taip pat minėto tyrimo rezultatai parodė, kad tėvų materializuotų vertybių įtaka paaugliams didesnė nei bendraamžių, tačiau su amžiumi ji mažėja (Chia, 2010). Visgi pastaruoju metu nuo tradicinės televizijos pereinama prie „naujosios medijos“, kurioje pagrindinis informacijos šaltinis – internetas. Dėka interneto, žmonės virtualioje erdvėje diskutuoja, dalinasi informacija apie prekes ar paslaugas. Paaugliai, aktyviai naudodamiesi socialiniais tinklais, kiekvieną dieną mato įvairias reklamas, bendraamžių diskusijas apie technologijas, drabužius, laisvalaikio praleidimo būdus ir kt., o tai formuoja jų, kaip vartotojų, nuomonę (Heinonen, 2011).

Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog masinės medijos šaltiniai gali būti vertingi ir savarankiškam finansinės informacijos rinkimui bei mokymuisi (Loibl, Hira, 2005). P. Thaichon`o ir T. N. Quacho` (2016) atliktas tyrimas parodė, jog jaunų vartotojų (nuo 11 iki 16 metų) mitybos įpročius formuoja draugų komentarai ir atsiliepimai socialinių tinklų svetainėse apie greitą maistą. Taip pat P. Thaichon`as (2017) atliko tyrimą, kuriuo buvo siekiama išsiaiškinti skirtingo amžiaus vaikų ir paauglių (11 – 15 metų) suvokimą apie apsipirkimą internetinėse svetainėse. Atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad beveik visi 12-15 m. paaugliai prieš įsigydami prekę internetu perėjo informacijos ieškojimo etapą, kuris padėjo rasti visą reikiamą informaciją apie produktus ir įtikinti tėvus dėl prekės įsigyjimo. Pastebėta, kad tokio amžiaus paaugliams yra būdingas impulsyvus pirkimas jeigu jie turi savo asmeninių pinigų, dėl kurių išleidimo jiems nereikia gauti tėvų leidimo. 8-11 m. vaikai mėgsta internete apžiūrinėti produktus, kuriuos norėtų įsigyti, tačiau dažniausiai negali to padaryti, nes neturi internetinės bankininkystės, taip pat pats pirkimas jiems dar neteikia malonumo, kadangi jie turi sulaukti kol produktas bus pristatytas arba jį galima bus atsiimti, palyginus su pirkimu parduotuvėje. Taip pat tyrimas parodė, jog tiek 8-11 metų vaikai, tiek 12-15 metų paaugliai prieš ką nors pirkdami apie tai kalbasi su savo draugais. Tai susiję su socialinio pripažinimo jausmu atitinkant grupės elgesį (Thaichon, 2017).

4.2. Teisinės ir ekonominės socializacijos lyčių skirtumai

Remiantis pateiktais statistiniais duomenimis (žr. 2-ą ir 3-ią lentelę) galima matyti, kad vaikinių, kurie buvo įtariami ir nuteisti dėl nusikalstamų veikų padarymo, yra keliolika kartų daugiau nei merginų. Tai rodo, kad netinkamas, asocialus, taisykles pažeidžiantis elgesys yra labiau būdingas vyrams nei moterims.

2 lentelė. *Asmenų, kurie įtariami padarę nusikalstamas veikas, pasiskirstymas pagal lytį**

	2012	2013	2014	2015	2016
Vaikinai	2165	2204	2098	1866	1304
Marginos	266	247	236	159	132

* Parengta pagal: Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2013, 2014; Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2014, 2015; Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2016, 2017.

3 lentelė. *Teismų nuteistų asmenų pasiskirstymas pagal lytį**

	2012	2013	2014	2015	2016
Vaikinai	874	971	1031	887	813
Merginos	69	88	72	77	74

* Parengta pagal: Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2013, 2014; Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2014, 2015; Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2016, 2017.

Siekiant išanalizuoti teisinės ir ekonominės socializacijos lyčių skirtumus, visų pirma, svarbu sukonkretinti, kas yra lytis. Lytis gali būti suprantama dvejopai - biologinė ir socialinė (Crockett, Bingham, 2000). Vertinant iš biologinės pusės vyrai ir moterys skiriasi anatomiškai, nes turi skirtingą reprodukcinę sistemą, chromosomas bei skirtingą hormonų kiekį (Hughes, 2003; Hird, 2000). Visgi biologiniai lyčių skirtumai nėra susiję su skirtingomis moterų ir vyrų turimomis atsakomybėmis, suteiktomis teisėmis ir t.t., visuomenėje. Jauni žmonės įgyja supratimą, kaip būti suaugusiais kaupdami patirtį įgytą vaikystės ir paauglystės laikotarpiais (Crockett, Bingham, 2000). Socialinė lytis yra apibūdinama sąvokomis „vyriskumas“ ir „moteriskumas“ (Garrison, Gutter, 2010). Anatomicinės savybės, pagal kurias asmuo yra laikomas vyru arba moterimi, yra statiškos, tuo tarpu

vyriskumo ir moteriškumo savybės gali keistis vykstant ekonominiams, politiniams, istoriniams ar socialiniams pokyčiams visuomenėje. Toliau šiame darbe bus remiamasi socialinės lyties samprata.

Paauglystės metu paaugliai formuoja savo socialinės lyties vaidmens sampratą, tačiau tai yra tik jų idealai kaip turi galvoti ir elgtis suaugęs žmogus. Paaugliai remdamiesi asmenine patirtimi, stebėdami draugus, šeimos ar visos visuomenės narius susikuria tiek savo, tiek priešingos lyties vaidmens sampratą, nubrėžia vaidmens ribas, pavyzdžiui, su statybomis susijusius darbus namuose atlieka vyrai. Šios ribos yra lanksčios ir jas galima formuoti (Crockett, Bingham, 2000). K. Bussei ir A. Bandura (1999) nurodo, kad vaikai plėtoja stereotipines lyties sampratas priklausomai nuo to, ką jie mato ir girdi aplink save. Kai jie pasiekia lyties pastovumą (angl. *Gender Constancy*) – tikėjimą, kad jų lytis yra fiksuota ir negrįžtama, jie siekia elgtis taip, kad atitiktų savo lytį. Su stereotipine lyties samprata yra susiję ir tai, kad vyrai bei moterys patiria skirtingą finansinę socializaciją namuose, todėl suaugę elgiasi skirtingai. Vaikai ir paaugliai įgyja informacijos apie savo lyčių vaidmenis ir normas per santykius su kitais šeimos nariais. Patirtis bendraujant su skirtingais šeimos nariais, taip pat schemas apie lyčių vaidmenis gali būti formuojamos remiantis skirtinga patirtimi bendraujant su tėvu ir motina, broliu ir seserimi (Crockett, Bingham, 2000). Kita vertus tėvai skirtingai elgiasi su berniukais ir mergaitėmis, pavyzdžiui, dažniau naudoja smurtą prieš berniukus nei mergaites, motinos kalbasi daugiau su mergaitėmis nei su berniukais (McHale, Crouter, Whiteman, 2003). Taip pat tėvai praleidžia daugiau laiko su savo lyties vaikais, nes jie mano, kad geba geriau pamokyti, duoti geresnių patarimų (Harris, Morgan, 1991).

Plačiau analizuojant skirtingą tėvų elgesį su skirtingos lyties vaikais iš ekonominės socializacijos perspektyvos, galime remtis E. Ruspini (2012) atliktu tyrimu, kuris parodė, jog motinos yra laikomos mažiau kompetetingomis finansų srityje, nei tėčiai, nepaisant to, jog dažniau rūpinasi šeimos finansais (pavyzdžiui, yra atsakingos už įmokų sumokėjimą, įvairių produktų, prekių pirkimą ir kt.). Šio tyrimo metu taip pat buvo nustatyta, jog tėvų elgesys, susijęs su finansais, skiriasi bendraujant su mergaitėmis ir berniukais. Taip pat pastebėta, jog tėčiai savo sūnus vertina kaip turinčius geresnius finansų valdymo įgūdžius bei taupesnius, todėl mergaitės yra labiau kontroliuojamos bei mokomos taupyti (Ruspini, 2012). Taip pat S. M. Danes ir H. R. Habermen (2007) nurodė, kad mergaitės yra mokomos būti finansiškai priklausomos nuo vyrų ir siekti saugumo, o ne tapti rizikingus finansinius sprendimus priimančiomis. S. Agnew ir T. Cameron - Agnew (2015) nustatė, kad merginos pirmąjį pokalbį apie finansus turėjo maždaug 14 metų, tuo tarpu vaikinai 8 mėnesiais anksčiau. Remiantis šiuo tyrimu galima kelti prielaidą, jog būtent paauglystės laikotarpis yra ypač svarbus ekonominei socializacijai. Tai patvirtina ir M. C. Clarke ir kolegų (2005) atliktas

tyrimas parodė, kad paauglystės laikotarpis yra svarbus finansinio raštingumo formavimuisi, kurio metu efektyviausias tiesioginis mokymasis ir modeliavimas iš šeimos narių.

Moksliniai straipsniai patvirtina, kad egzistuoja finansinio raštingumo skirtumai tarp vyrų ir moterų: moterys yra mažiau finansiškai raštingos (Fonseca, Mullen, Zamarro, & Zissimopoulos, 2012; Worthington, 2006). Tyrimai rodo, kad vyrai aktyviau dalyvauja finansų rinkoje, jie dažniau linkę investuoti į gamybą, prekybą ar paslaugas, jie turi daugiau žinių apie finansus, palyginus su moterimis. Taip pat vyrai priimdami finansinius sprendimus yra linkę labiau rizikuoti nei moterys (Walczak, Pienkowska-Kamieniecka, 2018). Tyrimas atliktas su verslo studijų bakalauro studentais parodė, kad moterys, palyginus su vyrais, yra mažiau suinteresuotos ir mažiau žino apie finansų rinkas (Ford, Kent, 2010).

Analizuojant požiūrį į mokesčius bei pasirengimą juos mokėti taip pat išryškėja lyčių skirtumai. C. C. Eckel ir P. J. Grossman (2001) parodė, kad moterys yra labiau altruistiškos nei vyrai, tačiau kiti tyrimai parodė, kad vyrai yra linkę labiau prisidėti prie visuomenės gerovės (Solow ir Kirkwood, 2002; Brown-Kruse ir Hummels, 1993). Kitas tyrimas (McGee, Gelman, 2009) parodė, kad moterys turi labiau neigiamą požiūrį į mokesčių nemokėjimą nei vyrai, mokesčių sistemą vertina kaip labiau teisingą, o tikimybę būti sugautam, dėl vengimo mokėti mokesčius, vertina kaip didesnę (Kinsey, 1992). Remiantis literatūra (McGee, Gelman, 2009; Solow, Kirkwood, 2002; Brown-Kruse ir Hummels, 1993), tikėtina, kad paauglės merginos ateityje bus labiau pasirengę mokėti mokesčius, mokestinę sistemą vertins palankiau nei vaikinai. Visgi J. Kasipillai ir H. A. Jabbar`o (2006) atliktas tyrimas parodė, kad vyrų ir moterų požiūris į mokesčius yra panašus.

Taigi, apibendrinant anksčiau pateiktą informaciją, galima pasakyti, kad socializacijos metu asmuo įgyja žinių ir įgūdžių, padedančių susiformuoti jo požiūriui apie įvairius dalykus, kuris atsispindi suaugusiojo gyvenime. Sėkminga teisinė ir ekonominė socializacija yra susijusi su įstatymų ir taisyklių laikymusi, palankesniu požiūriu į mokestinę sistemą, savanorišką mokesčių mokėjimą. Įvairių tyrimų rezultatai parodė, kad merginų ir vaikinų ekonominė socializacija skiriasi (moterys yra mažiau finansiškai raštingos, galimybę būti nubaustoms už mokesčių nemokėjimą vertina kaip didesnę nei vyrai, tačiau jos taip pat dažniau yra atsakingos už rūpinimąsi namų finansais ir kt.), nes jie yra auginami skirtingai. Visgi tyrimų, analizuojančių teisinės ir ekonominės socializacijos lyčių skirtumus, rezultatai nėra vienareikšmiai, todėl nėra visiškai aišku kokį požiūrį į mokesčius ir jų mokėjimą ateityje turi vaikinai bei merginos. Tyrimai parodė, kad didžiausią įtaką, net ir paauglystės laikotarpiu, ekonominei paauglių socializacijai turi tėvai. Remiantis išanalizuota literatūra darbe yra keliamos šios hipotezės:

1. Pagrindinis finansinės informacijos šaltinis paaugliams yra tėvai.
2. Merginos mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei vaikinai.
3. Merginos mokesčius supranta kaip labiau privalomus nei vaikinai.
4. Merginos yra labiau pasirengę mokėti mokesčius nei vaikinai.

5. TYRIMO METODIKA

Siekiant išsiaiškinti paauglių požiūrį į mokesčius buvo atliktas tyrimas Lietuvos pagrindinėse ir vidurinėse mokyklose. Šis tyrimas buvo atliekamas vykdant Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos projekto „Analizės, modeliavimo ir rizikos valdymo kompetencijų centro (i.MAMC) įkūrimas“ pirmąjį etapą. Tyrimą darbo autorė atliko kartu su Vilniaus universiteto Psichologijos instituto tyrėjų grupe, todėl svarbu nurodyti jos indėlių: *metodikos kūrimas* (darbo autorė pateikė pasiūlymus kuriant dilemas), *respondentų apklausos vykdymas* (kartu su kitais tyrėjais apklausta apie 300 12-17 metų paauglių), *duomenų suvedimas* į SPSS programą (suvesta 685 respondentų atsakymai).

Siekiant atskleisti paauglių požiūrį į mokesčius, buvo sukurta metodika, kurią sudarė 4 dalys (Vaikų ir paauglių žinios bei požiūris į mokesčių mokėjimą, 2019):

- demografiniai klausimai, skirti tėvams;
- klausimai, skirti įvertinti žinioms apie mokesčius;
- projekcinės dilemos, skirtos nustatyti taisyklių laikymuisi;
- požiūrio į mokesčius klausimynas.

Šiame darbe bus naudojama tik ta surinktos informacijos dalis, kuri skirta įvertinti paauglių požiūrį į mokesčius.

Demografinių klausimų anketą sudaro tokie klausimai:

- Ar kada nors Jūs ar kitas suaugęs šeimos narys kalbėjote su savo vaiku apie mokesčius?
- Su kuo vaikas gyvena?
- Tėčio (globėjo) išsilavinimas;
- Mamos (globėjos) išsilavinimas;
- Tėčio (globėjo) profesija;
- Mamos (globėjos) profesija;
- Tėčio (globėjo) darbo pobūdis;
- Mamos (globėjos) darbo pobūdis;
- Kokios vidutinės Jūsų šeimos pajamos per mėnesį, atskaičius mokesčius?

Požiūrio į mokesčius klausimyną sudaro 4 subskalės, visi teiginiai vertinami taikant 7 balų skalę (Vaikų ir paauglių žinios bei požiūris į mokesčių mokėjimą, 2019):

1. Pasirengimas mokėti mokesčius – 3 teiginiai, pavyzdžiui, „Kai man reikės mokėti mokesčius, aš tai darysiu sąžiningai“;
2. Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą – 2 teiginiai, pavyzdžiui: „Sužinojus, kad koks nors asmuo vengia mokėti mokesčius, reikėtų pranešti atsakingoms institucijoms“;
3. Mokesčių privalomumas – 4 teiginiai, pavyzdžiui: „Visi dirbantys žmonės turi mokėti mokesčius“;
4. Mokesčių mokėjimo teisingumas – 5 teiginiai, pavyzdžiui: „Tai, kad dalį uždirbtų pinigų reikia atiduoti valstybei, yra teisinga“.

Požiūrio į mokesčių mokėjimą subskalės, jas sudarantys teiginiai, subskalių vidinis suderintumas ir teiginių faktoriai svoriai pateikiami 1-oje ir 2-oje lentelėse.

1 lentelė. Požiūrio į mokesčių mokėjimą subskalės, jas sudarantys teiginiai bei subskalių vidinis suderintumas (Kronbacho alfa).

Subskalės pavadinimas	Teiginiai	Kronbacho alfa
Mokesčių mokėjimo teisingumas	<p>„Tai, kad dalį uždirbtų pinigų reikia atiduoti valstybei, yra teisinga“</p> <p>„Lietuvos mokesčių sistema yra teisinga“</p> <p>„Žmonės, mokėdami mokesčius, prisideda prie valstybės gerovės kūrimo“</p> <p>„Žmonių sumokėti mokesčiai panaudojami teisingai“</p> <p>„Mokesčiai Lietuvoje turėtų būti mažesni“</p>	0,737
Mokesčių privalomumas	<p>„Visi dirbantys žmonės turi mokėti mokesčius“</p> <p>„Kiekvienas žmogus turi turėti teisę pasirinkti – mokėti mokesčius, ar ne“</p> <p>„Mokesčius mokėti privalu kiekvienam“</p> <p>„Turėtų būti baudžiama už vengimą mokėti mokesčius“</p>	0,649
Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	<p>„Sužinojus, kad tavo draugas (-ė) / artimasis (-oji) vengia mokėti mokesčius, reikėtų pranešti atsakingoms institucijoms“</p> <p>„Sužinojus, kad koks nors asmuo vengia mokėti mokesčius, reikėtų pranešti atsakingoms institucijoms“</p>	0,791
	„Dauguma Lietuvos žmonių moka mokesčius sąžiningai“	

Pasirengimas mokėti mokesčius	„Kai man reikės mokėti mokesčius, aš tai darysiu sąžiningai“	0,562
	„Jeigu sužinočiau, kaip galima išvengti mokesčių, taip ir daryčiau“	

2 lentelė. Požiūrio į mokesčių mokėjimą skalės teiginių faktorių svoriai ir KMO koeficientas

KMO įvertis	0,829			
	Faktoriai			
Teiginiai	1 faktorius (Mokesčių mokėjimo teisingumas)	2 faktorius (Mokesčių privalomumas)	3 faktorius (Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą)	4 faktorius (Pasirengimas mokėti mokesčius)
1 teiginys	0,585	0,433	0,151	0,007
2 teiginys	0,332	0,678	0,095	0,224
3 teiginys	0,045	-0,715	-0,075	0,036
4 teiginys	0,781	0,018	0,091	0,156
5 teiginys	0,413	-0,183	0,041	0,601
6 teiginys	0,582	0,275	0,228	0,095

7 teiginys	0,761	0,013	0,112	0,232
8 teiginys	0,216	0,559	0,002	0,424
9 teiginys	0,064	0,54	0,46	0,034
10 teiginys	0,216	0,098	0,805	0,205
11 teiginys	-0,544	-0,087	-0,137	0,437
12 teiginys	0,022	0,294	0,356	0,616
13 teiginys	-0,097	-0,286	-0,254	-0,537
14 teiginys	0,19	0,091	0,856	0,109

Pastaba: Paryškintu šriftu pažymėti didžiausi teiginio faktoriai svoriai.

5.1. Tyrimo eiga

Kadangi tyrimo dalyviai buvo nepilnamečiai, todėl, visų pirma, reikėjo gauti informuotus tėvų sutikimus tam, kad paaugliai galėtų dalyvauti tyrime. Paaugliai, kurių sutikimai buvo gauti, buvo kviečiami dalyvauti tyrime savo mokykloje klasės valandėlių ir pamokų metu. Tyrimo pradžioje jiems buvo papasakojama apie patį tyrimą, paaugliai buvo informuojami, jog tyrimo metu konfidencialumas yra garantuojamas, paaiškinama kaip pildyti klausimyną. Pildymas užtruko apie 20 – 45 minutes. Duomenys buvo renkami 2017 m. rugsėjo – 2018 m. vasario mėnesiais.

5.2. Tyrimo dalyviai

Tyrimo iš viso dalyvavo 1226-i 12-17 metų amžiaus tiriamieji ($M = 14,3$; $SD = 1,99$): 526 berniukai ir 701 mergaitė. Tyrimas buvo vykdomas Alytuje, Vilniuje, Varėnoje, Merkinėje, Kaišiadoryse, Švenčionėliuose ir Elektrėnuose.

6. TYRIMO REZULTATAI

6.1. Duomenų analizė

Duomenų apdorojimas buvo atliktas naudojant statistinės programos paketą SPSS 21. Remiantis Kolmogorovo-Smirnovo kriterijais, duomenų histogramos simetriškumo (*angl. skewness*) bei duomenų lėkštumo matais (*angl. kurtosis*) nustatyta, jog darbe matuojami kintamieji pasiskirstę tiek nenormaliai, tiek normaliai, todėl duomenų apdorojimui buvo pasirinkti ir parametrinės, ir neparametrinės statistikos kriterijai. Lyginant dvi grupes pagal lytį buvo naudotas Mann-Whitney U testas ir Stjudento T testas.

6.2. Rezultatai

Skalių aprašomoji statistika pateikiama 3-je lentelėje.

3 lentelė. *Požiūrio į mokesčius klausimyno skalių aprašomoji statistika*

Skalė	<i>Min.</i>	<i>Maks.</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Mokesčių mokėjimo teisingumas	1	7	4,54	1,13
Mokesčių privalomumas	1	7	5,33	1,15
Pranešimas apie mokesčių nemokėjimą	1	7	4,61	1,57
Pasirengimas mokėti mokesčius	1	7	5,74	1,23

Pastaba: Min. – minimali reikšmė; *Maks.* – maksimali reikšmė; *M* – vidurkis; *SD* – standartinis nuokrypis.

Pirmoji hipotezė: Pagrindinis finansinės informacijos šaltinis paaugliams yra tėvai.

Informaciją apie finansus 12–17 m. paaugliai dažniausiai gauna iš tėvų – net 993 paaugliai (80,7 proc.). Internetu atsakymus apie mokesčius randa 846 mokiniai (68,7 proc.) Kita vertus, didžioji dalis (66,9 proc.) paauglių sako, jog mokykloje informacija apie mokesčius nėra pateikiama, taip pat su draugais apie mokesčius kalba tik 176 (14,3 proc.) mokinių. 126 mokiniai (10,2 proc.) apie finansus sužino iš kitų šaltinių (pavyzdžiui, kunigų, senelių ir kt.). Šie duomenys patvirtina pirmąją tyrimo hipotezę, jog tokio amžiaus paaugliams pagrindinis finansinės informacijos šaltinis yra tėvai.

Antroji hipotezė: Merginos mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei vaikinai.

Siekiant patikrinti šią hipotezę buvo naudojamas Stjudento T testas. Išanalizavus gautus rezultatus nustatyta, kad mokesčių teisingumą merginos ir vaikinai vertina skirtingai ($t(df) = 2,177$, $p = 0,03$). Kitaip sakant, vaikinai mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei merginos, o šie rezultatai yra priešingi antrajai tyrimo hipotezei, jog merginos mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei vaikinai (žr. 5-tą lentelę).

5 lentelė. Skirtingų lyčių tiriamųjų skirtumai vertinant mokesčių teisingumą.

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Vaikinai	511	4,626	1,17
Merginos	683	4,448	1,09

Pastaba. *N* – respondentų skaičius, *M* – vidurkis, *SD* – standartinis nuokrypis.

Trečioji hipotezė: Merginos mokesčius supranta kaip labiau privalomus nei vaikinai.

Siekiant patikrinti šią hipotezę buvo naudojamas Mann – Whitney U testas. Rezultatai parodė, jog nepavyko nustatyti merginų ir vaikinų supratimo apie mokesčių privalomumą skirtumų ($p > 0,05$) (žr. 6-tą lentelę). Tai nepatvirtina trečiosios tyrimo hipotezės, jog merginos mokesčius supranta kaip labiau privalomus nei vaikinai.

6 lentelė. *Supratimo apie mokesčių privalomumą skirtingų lyčių tiriamųjų skirtumai.*

	Vidurkiniai rangai	<i>U</i>	<i>P</i>
Vaikinai	609,36		
Merginos	592,11	169617, 5	0,382

Pastaba. *U* – U testo koeficientas, *p* – reikšmingumo lygmuo. Statistiškai reikšmingi skirtumai ($p < 0,05$), pažymėti paryškintu šriftu.

Ketvirtoji hipotezė: Merginos yra labiau pasirengę mokėti mokesčius nei vaikinai.

Tikrinant šią hipotezę buvo naudojamas Stjudento T testas. Tyrimo rezultatai parodė, jog nėra statistiškai reikšmingų skirtumų tarp vaikinių ir merginų ($t(df) = -1,294, p = 0,196$) (žr. 7-tą lentelę). Tokie rezultatai paneigia iškeltą hipotezę, jog merginos yra labiau pasirengę mokėti mokesčius nei vaikinai.

7 lentelė. *Pasirengimo mokėti mokesčius skirtingų lyčių tiriamųjų skirtumai.*

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Vaikinai	509	4,543	1,70
Merginos	683	4,665	1,46

Pastaba. *N* – respondentų skaičius, *M* – vidurkis, *SD* – standartinis nuokrypis.

REZULTATŲ APTARIMAS

Tyrimo tikslas buvo išsiaiškinti vaikų požiūrį į mokesčius ir pasiruošimą juos mokėti ateityje. Iki šiol atliktų tyrimų rezultatai parodė, kad merginos turi labiau teigiamą požiūrį į mokesčių mokėjimą nei vaikinai ir yra labiau juos pasirengusios mokėti ateityje. Pagrindiniai informacijos šaltiniai, išskiriami mokslinėje literatūroje, susiję su požiūriu į mokesčius bei finansinio raštingumo formavimąsi – masinės medijos, tėvai, bendraamžiai ir mokykla. Visgi tyrimai vienareikšmiškai parodė, kad tėvai tam turi didžiausią įtaką .

Pirmoji hipotezė: Pagrindinis finansinės informacijos šaltinis paaugliams yra tėvai.

Literatūroje nurodoma, kad šeima yra pagrindinė vieta, kur yra modeliuojamos elgesys (Zimmer-Gembeck, Locke, 2007). Tai patvirtina J. J. Xiao ir kolegų (2011) atliktas tyrimas, kuris parodė, kad tėvų įtaka vaikų finansiniam raštingumui yra 1,5 karto didesnė nei finansinis švietimas ir du kartus didesnė nei bendraamžių įtaka. Panašūs rezultatai buvo gauti ir šio tyrimo metu. Apie 81 procentas paauglių nurodė, kad informaciją apie mokesčius jie gauna iš tėvų. Daugiausiai šios informacijos gaunama iš tėvų, nes jie yra pirminės socializacijos šaltinis, todėl vaikai jau nuo vaikystės stebėdami, kaip elgiasi tėvai (pvz., sudarinėja šeimos biudžetą, moka mokesčius, taupo ir pan.), patys mokosi atitinkamai elgtis (Bussei, Bandura, 1999; Lassarre, Roland-Levy, 1989). Vėlyvosios vaikystės ir ankstyvosios paauglystės laikotarpiais vaikai yra įtraukiami į finansinius šeimos reikalus, todėl mokosi jau ir tiesioginiu būdu (Danes, 1993; Danes, Yang, 2014). Nors paauglystės metu bendraamžių įtaka didėja, tačiau mūsų atliktas tyrimas parodė, kad informacijos apie mokesčius iš draugų gauna tik apie 14 proc., paauglių. Tai, jog iš bendraamžių tik 14 proc. respondentų gauna informacijos apie mokesčius, gali būti susiję su tuo, kad apskritai paauglių žinių trūkumas užkerta jiems kelią kalbėtis apie mokesčius, tačiau norint patvirtinti arba paneigti šią prielaidą yra reikalingi tolesni tyrimai. Užsienio autorių atlikti tyrimai (Chia, 2010; Mochis, Mitchell, 1986) rodo, kad bendraamžių įtaka yra labiau susijusi su vartotojų socializacija, t.y., draugų įtaka yra susijusi labiau su noru įsigyti tam tikrus daiktus, o ne su požiūriu formavimusi apie mokesčius. Be to, kadangi tėvai yra pagrindinis paauglių finansinis šaltinis, todėl jų nuomonė ir požiūris, net ir didėję bendraamžių įtakai, išlieka labai svarbi.

Tyrimas atskleidė, kad antras svarbiausias paauglių informacijos apie mokesčius šaltinis – masinės medijos. Apie 69 proc. paauglių nurodė, kad informaciją apie mokesčius gauna būtent iš medijų. Paaugliai aktyviai naudojami socialiniais tinklais, kuriuose gausu reklamų ir informacijos apie paskolas, pensijos kaupimą ir kt. Internetu jie taip pat gali rasti informacijos apie mokesčius, kurios

jiems negali suteikti tėvai ar bendraamžiai (Loibl, Hira, 2005). Visgi, masinių medijų negalima visiškai atriboti nuo kitų informacijos šaltinių, pavyzdžiui, matydami savo bendraamžių paskyras socialiniuose tinkluose, jų skelbiamą informaciją, taip pat diskutuodami internetiniuose forumuose, jie susiduria su internetinėje erdvėje pateikiamu bendraamžių požiūriu.

Vienas iš dalykų, kuris yra dėstomas mokykloje – ekonomika. Visgi tik trečdalis tiriamųjų nurodė, kad informaciją apie mokesčius gauna iš mokyklos. Tai gali būti susiję su tuo, kad ekonomikos dalykas yra pradedamas dėstyti 9-10 klasėje, tuo metu paaugliams būna apie 15-16 m., o šiame tyrime dalyvavusių paauglių vidutinis amžius yra 14 m. Taip pat nėra aišku, ar ekonomikos pamokose yra skiriama pakankamai dėmesio mokesčiams. Apie 10 proc. paauglių nurodė, kad informaciją apie mokesčius jie gauna iš kitų šaltinių, pavyzdžiui, giminių, lektorių, kunigų ir kt.

Antroji hipotezė: Merginos mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei vaikinai.

Gauti rezultatai yra priešingi kelti tyrimo hipotezei – vaikinai mokesčius vertina kaip labiau teisingus nei merginos. S. Kolodziej`us (2013) nurodo, jog mokesstinės sistemos vertinimas kaip teisingos yra susijęs su pasirengimu mokėti mokesčius. Atlikti tyrimai (Kirk, Matsuda, 2011; Piquero et al., 2016; Tyler, Trinkner, 2017) rodo, kad asmenys, kurie teisinių institucijų veiklą bei jų darbuotojų veiksmus vertina kaip teisingus ir teisėtus, yra linkę būti sąžiningesniais, teisingesniais bei labiau linkę bendradarbiauti su teisinių institucijų darbuotojais nei tie, kuriems yra būdingas ciniškas požiūris į nustatytas taisykles ir įstatymus. Tai patvirtina ir S. Green`o (2009) atliktas tyrimas, kuris parodė, jog požiūris į mokesstinę sistemą kaip nesąžiningą ir neteisingą yra susijęs su didesniu nenoru mokėti mokesčius.

Tyrimų, kurie analizuotų skirtingų lyčių atsovų požiūrį į mokesčių sistemą beveik nėra, tačiau K. A. Kinsey (1992) atliktas tyrimas parodė, kad moterys mokesčių sistemą vertina kaip labiau teisingą, o tikimybę būti sugautam dėl vengimo mokėti mokesčius vertina kaip didesnę. Visgi mūsų tyrimo rezultatai buvo priešingi A. K. Kinsey atlikto tyrimo rezultatams. Kita vertus, lyginti šių abiejų tyrimų rezultatus nėra visiškai tikslinga, kadangi tarp A. L. Kinsey ir šio atlikto tyrimo yra 26 metų laikotarpis, todėl dėl pasikeitusių socio-ekonominių sąlygų, požiūrio į moteris ir kt., gauti rezultatai galėjo skirtis. Be to, A. K. Kinsey tyrimo imtį sudarė Jungtinių Amerikos Valstijų gyventojai, tuo tarpu šiame tyrime dalyvavo Lietuvoje gyvenantys asmenys, todėl skirtingi rezultatai galėjo būti gauti dėl kultūrinių skirtumų. Kitas esminis šių tyrimų skirtumas yra tiriamųjų amžius – mūsų atliktame tyrime dalyvavo paaugliai, o A. K. Kinsley tyrime – suaugę asmenys. Fagan`o ir Tyler`io (2005) atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad prisitaikymas prie visuomenėje egzistuojančių normų bei pasitikėjimas įstatymais keičiasi su amžiumi, t. y. kuo vyresnio amžiaus žmogus yra, tuo labiau jis

yra linkęs pasitikėti įstatymais bei jiems paklusti. Taigi skirtingas respondentų amžius taip pat galėjo būti susijęs su gautų rezultatų skirtumais. Siekiant patikrinti šias prielaidas, būtų tikslinga atlikti tolesnius empirinius tyrimus su suaugusiais asmenimis.

Trečioji hipotezė: Merginos mokesčius supranta kaip labiau privalomus nei vaikinai.

Atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad vaikinų ir merginų požiūris į mokesčių privalomumą nesiskiria. Tiek užsienio, tiek lietuvių autorių tyrimų, susijusių su suvokta mokestine prievole, rasti nepavyko. Mokesčių mokėjimas užtikrina visuomenės narių gyvenimo sąlygų pagerinimą, pavyzdžiui, viešojo transporto priemonių atnaujinimą ar vaikų žaidimų aikštelių kūrimą, tai taip pat užtikrina visuomenės narių finansinę gerovę, pavyzdžiui, didesnes pensijas, nedarbo išmokas ir kt., o suvoktas mokesčių privalomumas yra susijęs su pasirengimu juos mokėti. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad mokslininkų (Cohn, White, 2012; Tyler, Trinkner, 2017, Piquero et al., 2005) manymu, palankus požiūris į įstatymus ir taisykles yra susijęs su jų laikymusi, todėl galima kelti prielaidą, jog asmenys, kurie turi palankesnę požiūrį į mokestinę prievolę, ateityje bus labiau pasirengę mokėti mokesčius. Kadangi kartu su asmenybės branda atsiranda supratimas apie tai, kad mokesčių mokėjimas yra privalomas, o už jo vengimą yra baudžiama, todėl galima kelti prielaidą, jog su amžiumi keičiasi ir mokesčių privalomumo vertinimas. Tai reiškia, kad bręsdamas asmuo supranta, jog mokesčių mokėjimas yra neišvengiamas, įgyja daugiau žinių apie surinktų mokesčių panaudojimą, todėl supranta, kad mokesčių nemokėjimas bus susijęs ir su jų pačių ar jų artimųjų gerovės mažėjimu.

Sugrįžtant prie lyčių skirtumų, C. Gilligan (1982), nurodė, jog moterys sprendimus dažniau priima remdamosis rūpestingumu, yra labiau altruistiškos, jos taip pat labiau linkusios prisidėti prie visuomenės gerovės (Eckel, Grossman, 2001). Atsižvelgiant į tai keliama prielaida, kad tyrinėjant ne paauglius, o suaugusiuosius, gali išryškėti lyčių skirtumai. Ši prielaida taip pat reikalauja išsamių papildomų tyrimų.

Ketvirtoji hipotezė: Merginos yra labiau pasirengę mokėti mokesčius nei vaikinai.

A. K. Kinsey (1992) nurodo, jog moterų subjektyviai suvokta galimybė būti nubaustoms už vengimą mokėti mokesčius yra didesnė nei vyrų, o baimė būti nubaustam yra vienas iš veiksnių, skatinančių laikytis įstatymų bei mokėti mokesčius (Tyler, Trinkner, 2017; Alm, 1991). R. W. McGee ir W. Gelman'o (2009) atliktas tyrimas parodė, jog moterys apskritai turi labiau neigiamą požiūrį į mokesčių nemokėjimą bei pasižymi aukštesne mokestine morale (Frey, Torgler, 2007). Todėl šiame darbe buvo keliama hipotezė, jog paauglės merginos bus labiau pasirengę mokėti mokesčius ateityje. Mūsų atlikto tyrimo rezultatai šios hipotezės nepatvirtino, o parodė, kad nėra statistiškai reikšmingų

skirtumų tarp vaikinių ir merginų pasirengimo mokėti mokesčius. Nepaisant to, kad statistiškai reikšmingų lyčių skirtumų nebuvo rasta, tačiau iš gautų duomenų galime matyti, jog paaugliai ateityje yra labiau pasirengę mokėti mokesčius nei jų vengti (vaikinių pasirengimo mokėti mokesčius ateityje vidurkis – 4,543, o merginų – 4,665).

Siekiant paaiškinti kodėl nebuvo rasti lyčių skirtumai svarbu atsižvelgti į S. Agnew ir T. Cameron-Agnew (2015) tyrimą, kurio metu išanalizavus paauglių finansinio raštingumo skirtumus buvo nustatyta, jog vaikinai pirmą kartą diskutavo apie finansus su kitais asmenimis būdami maždaug 13 metų ir 4 mėnesių amžiaus, tuo tarpu merginos – maždaug 14 metų amžiaus. Mūsų tyrime dalyvavusių paauglių vidutinis amžius buvo 14 metų ir 4 mėnesiai. Be to, kaip jau buvo minėta anksčiau, mokykloje ekonomika pradeda dėstyti mokiniams, kuomet jie yra 15-16 metų. Remiantis šiais gautais rezultatais galima kelti prielaidą, jog nemaža dalis tyrime dalyvavusių paauglių dar nėra diskutavę apie mokesčius, taip pat nėra finansiškai šviečiami mokykloje, todėl dar neturi aiškiai susiformavusios nuomonės apie mokesčių mokesčius bei jų mokėjimą ateityje. Visgi norint tai patvirtinti yra reikalingi tolesni empiriniai tyrimai.

Rezultatų apibendrinimas

Tyrimo metu gauti rezultatai parodė, kad pagrindinis paauglių finansinės informacijos šaltinis yra tėvai, ir nors šiuo laikotarpiu vis daugiau įtakos paaugliams turi draugai, tačiau bendraamžiai yra ta grupė, iš kurios informacijos apie mokesčius yra gaunama mažiausiai. Analizuojant lyčių skirtumus tarp mokesstinės sistemos suvokto teisingumo rezultatai parodė, kad egzistuoja statistiškai reikšmingi vaikinių ir merginų skirtumai – vaikinai, palyginti su merginomis, mokesčių sistemą vertina kaip teisingesnę. Lyčių skirtumų, tarp paauglių mokesčių mokėjimo privalomumo bei pasirengimo mokėti mokesčius ateityje vertinimo, nebuvo rasta. Visgi kol kas vaikų ir paauglių teisinės ir ekonominės socializacijos tyrimų nėra daug, egzistuoja nemažai neatsakytų klausimų, todėl ateityje yra svarbu empiriškai tyrinėti šias socializacijos kryptis.

TYRIMO RIBOTUMAI IR REKOMENDACIJOS ATEITIES TYRIMAMS

Atliekant šį tyrimą nebuvo atsižvelgta į mokyklų ugdymo programų skirtumus, pavyzdžiui, vienose mokyklose ekonomika buvo dėstoma nuo 9-os klasės, o kitose tik nuo 11-os. Besimokant 11-oje klasėje ekonomika yra pasirenkamas dalykas, todėl jeigu mokinys nesirenka mokytis ekonomikos, tuomet mokykloje jis beveik negauna žinių, susijusių su mokesčiais, finansais ir kt. Ateities tyrimuose, atsižvelgus į mokyklų ugdymo programas, būtų galima išanalizuoti požiūrio į mokesčius skirtumus tų paauglių, kurie mokosi ekonomiką ir tų, kurie nesimoko. Taip pat tai leistų palyginti šių dviejų grupių paauglių žinias apie mokesčius.

Siekiant nustatyti svarbiausius šaltinius, iš kurių paaugliai gauna informaciją apie mokesčius, ateityje patartina masines medijas išskaidyti į smulkesnius šaltinius, pavyzdžiui, televiziją, internetą, spaudą, knygas ir pan. Tai gali būti svarbu ruošiant ekonominio švietimo prevencines priemones, nes kol kas nėra visiškai aišku, į kurį masinių medių šaltinį reikėtų orientuotis, siekiant formuoti pageidautiną paauglių požiūrį į mokesčius bei didinant finansinį raštingumą.

Tyrime dalyvavo paaugliai nuo 12 iki 17 metų, tačiau analizuojant požiūrį į mokesčių privalomumą bei pasirengimą mokėti mokesčius būtų svarbu atlikti ir longitudinius tyrimus, kurie leistų stebėti, ar paauglių ir jaunų suaugusiųjų požiūris į mokestinę sistemą, pasirengimą mokėti mokesčius keičiasi priklausomai nuo amžiaus. Taip pat išanalizuoti ar keičiantis amžiui atsiranda požiūrio į mokesčius lyčių skirtumų.

Ateityje atliekant panašius tyrimus, siūloma atsižvelgti ir į kitus kintamuosius, tokius kaip auklėjimo stilius, tėvų išsilavinimas, gyvenamoji vieta, amžius ir kt., kadangi jie gali būti susiję su vaikų teisine ir ekonomine socializacija.

IŠVADOS

1. Nustatyta, kad pagrindinis paauglių informacijos šaltinis, iš kurių jie sužino apie mokesčius, yra tėvai. Mažiausiai paaugliai apie mokesčius sužino mokykloje ir iš draugų.
2. Nustatyta, kad vaikinai mokestinę sistemą vertina kaip teisingesnę nei merginos.
3. Nustatyta, kad tiek merginos, tiek vaikinai mokesčius vertina kaip vienodai privalomus.
4. Vaikinų ir merginų pasiruošimas mokėti mokesčius ateityje nesiskiria.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Agnew, S., & Cameron-Agnew, T. (2015). The Influence of Consumer Socialization in the Home and Gender Differences in Financial Literacy. *International Journal of Consumer Studies*, 39, 630-338.
- Alhabeeb, M. J. (2002). On the Development of Consumer Socialization of Children. *Academy of Marketing Studies Journal*, 6 (1), 9-14.
- Alm, J. (1991). A Perspective on the Experimental Analysis of Taxpayer Reporting. *The Accounting Review*, 66, 577-593.
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A Review of Financial – Literacy Education Programs for Children and Adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 18 (1), 56-80.
- Ashby, J. S., Schoon, I., & Webley, P. (2011). Save Now or Save Later? Linkages Between Saving Behavior in Adolescence and Adulthood. *European Psychologist*, 16, 227-237.
- Bandura, A., & Bussey, K. (1999). Social Cognitive Theory of Gender Development and Differentiation. *Psychological Review*, 106, (4), 676-713.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1999). Socialinės tikrovės konstravimas. Žinojimo sociologijos traktatas. Vilnius: Pradai.
- Beutler, I. F., & Dickson, L. (2008). Consumer Economic Socialization. In J.J. Xiao (Ed.), *Handbook of Consumer Finance Research*, (pp. 83-102). New York: Springer.
- Beutler, I. F., & Gudmunson, C. G. (2012). New Adolescent Money Attitude Scales: Entitlement and Conscientiousness. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 23 (2), 18 – 31.
- Bobek, D. D., Roberts, R. W., & Sweeney, J. T. (2007). The Social Norms of Tax Compliance: Evidence from Australia, Singapore, and the United States. *Journal of Business Ethics*, 74, 49-64.
- Bowen, C. F. (2002). Financial Knowledge of Teens and Their Parents. *Financial Counseling and Planning*, 13, (2), 93 – 102.

- Brown – Kruse, J., & Hummels, D. (1993). Gender Effects in Laboratory Public Goods Contribution: Do Individuals Put Their Money Where Their Mouth Is? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 22, 225-267.
- Buijzen, M., & Valkenburg, P. M. (2000). The Impact of Television Advertising on Children`s Christmas Wishes. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 44 (3), 465-470.
- Campenhout, G. V. (2015). Revaluing the Role of Parents as Financial Socialization Agents in Youth Financial Literacy Programs. *The Journal of Consumer Affairs*, 49, 186 – 222.
- Chia, S. (2010). How Social Influence Mediates Media Effects on Adolescents` Materialism. *Communication Research*, 37 (3), 400-419.
- Christie, D. (2005). Adolescent Development. *British Medical Journal*, 330 (7486), 301-304.
- Chung, J., & Trivedi, V. U. (2003). The Effect of Friendly Persuasion and Gender on Tax Compliance Behavior. *Journal of Business Ethics*, 47, 133-145.
- Churchill, A., & Moschis, G. P. (1979). Television and Interpersonal Influences on Adolescent Consumer Learning. *Journal of Consumer Research*, 6 (1), 23-35.
- Clarke, M. C., Heaton, M. B., Israelsen, C. L., & Eggett, D. L. (2005). The Acquisition of Family Financial Roles and Responsibilities. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 33 (4), 321-340.
- Cohn, E. S., Bucolo, D., Rebellon, C. J., & Van Gundy, K. (2010). An Integrated Model of Legal and Moral Reasoning and Rule – Violating Behavior: The Role of Legal Attitudes. *Law and Human Behavior*, 34, 295 – 304.
- Cohn, E. S. , Trinkner, R. J., Rebellon, C. J., Van Gundy, K. T., & Cole, L. M. (2012). Legal Attitudes and Legitimacy: Extending the Integrated Legal Socialization Model. *Victims and Offenders*, 7(4), 385-406.
- Crockett, L. J., & Bingham, C. R. (2000). Anticipating Adulthood: Expected Timing of Work and Family Transitions Among Rural Youth. *Journal of Research on Adolescence*, 10 (2), 151-172.
- Danes, S. M. (1994). Parental Perceptions of Children`s Financial Socialization. *Financial Counseling and Planning*, 5, 127-149.
- Danes, S. M., & Dunrud, T. (1993). Children and Money: Teaching Children Money Habits for Life. Minnesota Extension Service Publication, HE-FO-6116, University of Minnesota.

- Danes, S. M., & Haberman, H. R. (2007). Teen Financial Knowledge, Self – efficacy, and Behavior: A Gendered View. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 18 (2), 48-60.
- Danes, S. M., & Yang, Y. (2014). Assessment of the Use of Theories within the Journal of Financial Counseling and Planning and the Contribution of the Family Financial Socialization Conceptual Model. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 25 (1), 53 – 68.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting Styles as Context: An integrative Model. *Psychological Bulletin*, 113 (3), 487-496.
- Donenberg, G., & Hoffman, L. W. (1988). Gender Differences in Moral Development. *Sex Roles*, 18, 11-12.
- Drever, A. I., Odders-White, E., Kalish, Ch.W., Else-Quest, N. M., Hoagland, E. M. & Nelms, E. N. (2015). Foundation of Financial Well-Being: Insights Into the Role of Executive Function, Financial Socialization and Experience-Based Learning in Childhood and Youth. *The Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 13-38.
- Eckel, C. C., & Grossman, P. J. (2001). Chivalry and Solidarity in Ultimatum Games. *Economic Inquiry*, 39 (2), 171-188.
- Fagan, F., & Tyler, T. R. (2005). Legal Socialization of Children and Adolescents. *Social Justice Research*, 18 (3), 217-242.
- Fagan, F., & Piquero, A. R. (2007). Rational Choice and Developmental Influences on Recidivism Among Adolescent Felony Offenders. *Journal of Empirical Legal Studies*, 4, 715-748.
- Farrington, D. P. (2005). Childhood Origins of Antisocial Behavior. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12, 177 – 190.
- Fite, P. J., & Colder, C. R. (2007). Proactive and Reactive Aggression and Peer Delinquency. *Journal of Early Adolescence*, 27, (2), 223 – 240.
- Fonseca, R., Mullen, K. J., Zamarro, G., & Zissimopoulos, J. (2012). What Explains the Gender Gap in Financial Literacy? The Role of Household Decision Making. *Journal of Consumer Affairs*, 46 (1), 90-106.
- Ford, M. W., & Kent, D. W. (2010). Gender Differences in Student Financial Market Attitudes and Awareness: An Exploratory Study. *Journal of Education for Business*, 85, 7-12.

- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax Morale and Conditional Cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 35, 136-159.
- Furnham, A., & Kirkcaldy, B. (2000). Economic Socialization: German Parent`s Perception and Implementation of Allowances to Educate Children. *European Psychologist*, 5 (3), 202-215.
- Garrison, S. T., & Gutter, M. (2010). Gender Differences in Financial Socialization and Willingness to Take Financial Risks. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 21 (2), 60-72.
- Ghosn, T. S. (2004). Proposed Levels of Christian Spiritual Maturity. *Journal of Psychology and Theology*, 32 (4), 295-304.
- Gilligan, C. (1982). In *A Different Voice: Psychological Theory and Women`s Development*. Harvard University Press.
- Green, S. P. (2009). „What Is Wrong with Tax Evasion?“. *Houston Business and Tax Law Journal*, 9, 220-233.
- Griffiths, J. (2017). What is Sociology of Law? (On Law, Rules, Social Control and Sociology). *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 49 (2), 93-142.
- Grusec, J. E. & Hastings, P. D. (2014). *Handbook of Socialization. Second Edition: Theory and Research*. NYC: Guilford Publications.
- Gudmunson, C. G., Ray, S. K., & Xiao, J. J. (2016). Financial Socialization. *Handbook of Consumer Finance Research*, 61 – 72.
- Gupta, P., & Puja. (2010). A Study on Moral Judgement Ability of Pre-adolescent Children (9-11 Year) of Public Schools. *International Journal of Education and Allied Sciences*, 2 (2), 73 – 86.
- Hayta, A. B. (2008). Socialization of the Child as a Consumer. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 37(2), 167-184.
- Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2012). Financial Literacy, Financial Education and Economic Outcomes. *Annual Review of Economics*, 5 (1), 347-373.
- Harris, K. M., & Morgan, S. P. (1991). Fathers, Sons, and Daughters: Differential Paternal Involvement in Parenting. *Journal of Marriage and Family*, 53 (3), 51-544.

- Heinonen, K. (2011). Consumer Activity in Social Media: Managerial Approaches to Consumers' Social Media Behavior. *Journal of Consumer Behavior*, 10, 356-364.
- Hilgert, M. A., Hogarth, J. M., & Beverly, S. G. (2003). Household Financial Management: The Connection Between Knowledge and Behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89, 309-322.
- Hird, M. J. (2000). Gender's Nature. Intersexuality, Transsexualism and the „Sex“/“Gender“ Binary. *Feminist Theory*, 1 (3), 347-364.
- Hughes, R. N. (2003). The Categorisation of Male and Female Laboratory Animals in Terms of „Gender“. *Brain Research Bulletin*, 60, 189-190.
- James, S., & Alley, C. (2002). Tax Compliance, Self – Assessment and Tax Administration. *Journal of Finance and Managment in Public Services*, 2 (2), 27- 42.
- John, D. R. (1999). Consumer Socialization of Children: A Retrospective Look At Twenty-Five Years of Research. *Journal of Consumer Research*, 26 (3), 183-213.
- Jorgensen, B. L., Savla, J. (2010). Financial Literacy of Young Adults: the Importance of Parental Socialization. *Family Relations (Interdisciplinary Journal of Applied Family Science)*, 59 (4), 465-478.
- Kasipillai, J., & Jabbar, H. A. (2006). Gender and Ethnicity Differences in Tax Compliance. *Asian Academy of Managment Journal*, 11 (2), 73-88.
- Kinsey, K. A. (1992). Deterrence and Alienation Effects of IRS Enforcement: An Analysis of Survey Data. In: Slemrod, J. (ed.). *Why People Pay Taxes: Tax Compliance and Enforcement*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 259-285.
- Kirk, D. D., & Matsuda, M. (2011). Legal Cynicism, Collective Efficacy, and the Ecology Arrest. *Criminology*, 49 (2), 443-472.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on Moral Development: Vol. 2, The Psychology of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row.
- Kolodziej, S. (2013). Economic Knowledge and Tax Attitudes Among Poles and Mexicans. *General and Professional Education*, 1, 20-26.
- Lassarre, D., & Roland – Levy, Ch. (1989). Understanding Children`s Economic Socialization. K. G. Grunert et al. (eds.), *Understanding Economic Behaviour*. 347-367.

- Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymas. Valstybės žinios, 2004-04-28, Nr. 63-2243.
- Lietuvos statistikos departamentas. (2013). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2013. Prieiga per internetą: < <https://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=3188> > [žiūrėta 2018.05.19].
- Lietuvos statistikos departamentas. (2015). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2014. Prieiga per internetą: < <https://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=18098> > [žiūrėta 2018.05.19].
- Lietuvos statistikos departamentas. (2016). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2015.
- Lietuvos statistikos departamentas. (2017). Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 2016.
- Loibl, C., & Hira, T. K. (2005). Self – directed Financial Learning and Financial Satisfaction. *Financial Counseling and Planning*, 16 (1), 11 – 21.
- Lusardi, A., Mitchell, O. S., Curto, V. (2010). Financial Literacy Among the Young. *The Journal of Consumer Affairs*, 44 (2), 358-380.
- McGee, R. W., & Gelman, W. (2009). Opinions on the Ethics of Tax Evasion: A Comparative Study of the USA and Six Latin American Countries. *Akron Tax Journal*, 24 (3), 69-91.
- McHale, S. M., Crouter, A. C., & Whiteman, Sh. D. (2003). The Family Contexts of Gender Development in Childhood and Adolescence. *Social Development*, 12 (1), 125-148.
- Morawski, J. (2014). Socialization. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of Critical Psychology*, 135-150. New York: Springer.
- Moschis, G. P., & Mitchell, L. G. (1986). Television Advertising and Interpersonal Influences on Teenagers` Participation in Family Consumer Decisions. *Advances in Consumer Research*, 13, 181-186.
- Muthukrishna, N., & Govender, D. (2011). Moral Reasoning in the Early Years: Age and Gender Patterns Amongst Yoing Children in South Africa. *Gender and Behaviour*, 9(1), 3624-3641.
- Niu, H. J. (2013). Cyber Peers` Influence for Adolescentent Consumer in Decision – Making Styles and Online Purchasing Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 1228 – 1237.

- Nivette, A. E., Eisner, M., Malti, T. & Ribeaud, D. (2014). The Social Development Antecedents of Legal Cynicism. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 52(2), 270-298.
- Onu, D., & Oats, L. (2016). „Paying Tax is Part of Life“: Social Norms and Social Influence in Tax Communications. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 124, 29 – 42.
- Paternoster, R., Jaynes, Ch. M., & Wilson, T. (2017). Rational Choice theory and Interest in the „Fortune of Others“. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 54 (6), 847 – 868.
- Piaget, J. (1965). *The Moral Judgment of the Child*. New York: The Free Press.
- Piaget, J. (2002). *Vaiko kalba ir mąstymas*. Vilnius: Aidai.
- Piquero, A. R., Bersani, B. E., Loughran, T. A., & Fagan, J. (2016). Longitudinal Patterns of Legal Socialization in First-Generation Immigrants, Second-Generation Immigrants, and Native-Born Serious Youthful Offenders. *Crime and Delinquency*, 62 (11), 1403-1425.
- Pereira, H. G., Fatima Salgueiro, M. & Rita, P. (2016). Online Purchase Determinants of Loyalty: the Mediating Effect of Satisfaction in Tourism. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 30, 279-291.
- Piquero, A. R., Fagan, J., Mulvey, E. P., Steingberg, L., & Odgers, C. (2005). Developmental Trajectories of Legal Socialization Among Serious Adolescent Offenders. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 96 (1), 267-298.
- Ruspini, E. (2012). Girls, Boys, Money. Economic Socialization, Gender, and Generations in Italy. *International Review of Sociology*, 22 (3), 514-529.
- Saad, N. (2014). Tax Knowledge, Tax Complexity and Tax Compliance: Taxpayers` View. *Social and Behavioral Sciences*, 109, 1069-1075.
- Savitri, E. (2015). The Effect of Tax Socialization, Tax Knowledge, Expediency of Tax ID Number and Service Quality on Taxpayers Compliance with Taxpayers Awareness as Mediating Variables. *Social and Behavioral Sciences*, 211, 163-169.
- Savitri, E., & Musfialdy. (2016). The Effect of Taxpayer Awareness, Tax Socialization, Tax Penalties, Compliance Cost at Taxpayer Compliance with Service Quality as Mediating Variable. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 219, 682 – 687.

- Setyorini, Ch. T. (2016). The Influence of Tax Knowledge, Managerial Benefit and Tax Socialization Toward Taxpayer`s Willingness to Pay SME`s Tax. *Acta Universitatis Danubius*, 12 (5), 96-107.
- Shaidullina, R. M., Amirov, A. F., Muhametshin, V. S., & Tyncherov, K. T. (2017). Designing Economic Socialization System in the Educational Process of Technological University. *European Journal of Contemporary Education*, 6 (1), 149-158.
- Shim, S. (1996). Adolescent Consumer Decision – Making Styles: The Consumer Socialization Perspective. *Psychology and Marketing*, 13 (6), 547 – 569.
- Shobri, N. D. M., Wahab, S., Ahmad, N. L., & Ain, N. R. N. (2012). The Influence of Consumer Socialization on Brand Loyalty Survey on Malaysian Fast Food Consumer. *Procedia – Social and Behavioral Science*, 65, 523 – 529.
- Smart, J. C. (1989). *Higher Education: Handbook of Theory and Research*. New York: Agathon Press.
- Sohn, S. H., Joo, S. H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents` Financial Literacy: the Role of Financial Socializations Agents, Financial Experiences, and Money Attitudes in Shaping Financial Literacy among South Korean Youth. *Journal of Adolescence*, 34 (4), 969-980.
- Solheim, C. A., Zuiker, V. S., & Levchenko, P. (2011). Socialization Family Pathways: Reflections from College Students` Narratives. *Family Science Review*, 16 (2), 97-112.
- Solow, J. L., & Kirkwood, N. (2002). Group Identity and Gender in Public Goods Experiments. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 48, 403-412.
- Sunshine, J., & Tyler, T. R. (2003). The Role of Procedural Justice and Legitimacy in Shaping Public Support for Policing. *Law and Society Review*, 37 (3), 513-548.
- Thaichon, P. (2017). Consumer Socialization Process: the Role of Age in Children`s Online Shopping Behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 34, 38-47.
- Thaichon, P. & Quanch, T. N. (2016). Online Marketing Communications and Childhood`s Intention to Consume Unhealthy food. *Australasian Marketing Journal*, 24(1), 79-86.
- Tyler, R. T., Fagan, J., & Geller, A. (2014). Street Stops and Police Legitimacy: Teachable Moments in Young Urban Men`s Legal Socialization. *Journal of Empirical Legal Studies*, 11 (4), 751 – 785.

- Tyler, T. R., & Trinkner, R. (2017). *Why Children Follow Rules. Legal Socialization and the Development of Legitimacy*. USA: Oxford University Press.
- Trinkner, R., & Cohn, E. S. (2014). Putting the „Social“ Back in Legal Socialization: Procedural Justice, Legitimacy, and Cynicism in Legal and Nonlegal Authorities. *Law and Human Behavior*, 38 (6), 602-617.
- Trinkner, R., & Tyler, T. R. (2016). Legal Socialization: Coercion versus Consent in an Era of Mistrust. *The Annual Review of Law and Social Science*, 12, 417-39.
- Trzcinska, A., & Goszczynska, M. (2015). The Role of Mothers in Economic Socialization of Saving Behavior in Polish Adolescents. *Revista de Psihologia Social*, 30 (2), 351 – 381.
- Turiel, E. (2018). Moral Development in the Early Years: When and How. *Human Development*, 61, 297-308.
- Vaikų ir paauglių žinios bei požiūris į mokesčių mokėjimą. Projekto vykdymo ataskaita. Vadovas G. Valickas. Vilnius, 2019.
- Valickas, G. (1997). *Psichologinės asocialaus elgesio ištakos*. Vilnius: Lietuvos teisės akademija.
- Valickas, G., Justickis, V., Vanagaitė, K., & Voropaj, K. (2012). *Procedūrinis teisingumas ir žmonių pasitikėjimas teisėsaugos pareigūnais bei institucijomis. Monografija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Walczak, D., & Pienkowska-Kamieniecka, S. (2018). Gender Differences in Financial Behaviours. *Engineering Economics*, 29 (1), 123-132.
- Ward, S. L. (1974). Consumer Socialization. *Journal of Consumer Research*, 1 (2), 1 – 14.
- Webley, P., & Nyhus, E. K. (2013). Economic Socialization, Saving and Assets in European Young Adults. *Economics of Education Review*, 33, 19-30.
- Wong, M. (2010). Care-based and Justice-based Morality in Kindergarten. *The International Journal of Learning*, 33 (9), 271-283.
- Worthington, A. C. (2006). Predicting Financial Literacy in Australia. *Financial Services Review*, 15 (1), 59-79.
- Xiao, J. J., Tang, C., Serido, J., & Shim, S. (2011). Antecedents and Consequences of Risky Credit Behavior Among College Students: Application and Extension of the Theory of Planned Behavior. *Journal of Public Policy and Marketing*, 30(2), 239-245.

Zimmer, J., & Locke, E. M. (2007). The Socialization of Adolescent Coping: Relationships at Home and School. *Journal of Adolescence*, 30 (1), 1-16.